

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 65
(18652)

2015 чылдың
июнь 18
четверг

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

ЧУЧАК ТОННУГ ЧАРАШПАЙЛАР

Чингис СААЯНЫҢ тырттырган чуруу.

Республиканың дизайнерлериниң, даараныкчыларының, ус-шеверлериниң аразынга эрткен «Art-Стиль» деп бирги мөөрейинде бичии уругларга национал хеп көргүзүү.

ДУС-ХӨЛ БИЛЕ ХАДЫҢЧЕ ОРУКТУ АСФАЛТЫЛААН

Тывада эм шынарлыг Дус-Хөл биле Хадың хөлдөргө чедир орук чок черде шывыгылыг орукту чаткан.

Тываның Чазааның республиканың транспорт оруун хөгжүдөр талазы-биле кылып чоруткан ажылының көскү чижээнге минералдыг составы-биле онзагай Дус-Хөл биле эвээш дустуг Хадың хөлдөргө асфальтылыг орукту тутканын хамаарыш-тып болур. М54 трассада хөлдөргө ыңай чоруткан ниитизи-биле 19,219 км узун хем-чээлдиг асфальтылыг орукту эде чаартып тударынга федералдыг болгаш республика бюджетинден 80,6 млн. рубльди аңгылаан. Ол ажылды «Восток» КХН-ниң керээлиг организациязы чоруткан.

6,700 км хемчээлдиг чадаң орукка баштайгы асфальтылыг орукту 2007 чылда тудуп эгелээн болза, а ийги 12,700 км орук участогун 2011-2012 чылдарда ажылгалче кириген, сөөлгү арткан үшкү кезиндекти орукчулар эрткен чылдың барык-ла төнүүзүндө чадып дооскан. Ам ол чаа чаттыг асфальтылыг орук-биле чайгы үеде Дус-Хөлдүн малгажына шаптанып дыштаныр дээн Тываның чурттакчылары биле Иркутск, Кемерово, Новосибирск областардан, Красноярск крайдан, Хакасиядан келген республиканың аалчылары хала чокка чедип алыр аргалыг.

Тываның Культура яамызының даап санаашкыны-биле алырга, кызылчыларның барып дыштаныр ынак хөлдөргө бо чайын кижилер хөй болур. Дус-Хөлдүн чоок-кавызында туттунган организацияларның болгаш бүдүрүлгелериниң 20 хире пансионаттары болгаш профилакторийлери, дыштанылганың «Силбир» биле «Шымбай» баазалары база тус черниң сайгарлыкчылары дыштанып келгеннерни хүлээп алырынга белен. Хөлдүн девискээринге кемпинг-лагерьлери ажыдары база көрдүнгөн.

Дус-Хөл Кызылдан 45 километр черде чыдар болгаш бойдустун федералдыг чергелиг гидрогеологтуг тураскаалыга хамааржыр. Хөлдүн кырында сугнуң чылыы 23-26 градус, а 1,5 метр ханылай бээрге, 41 градус чедир изиг. Хлор-натрий состав-тыг бир литр сугда дустун эзилдирии 280 грамм чедип турар. А Өлүг (Мертвое) далайда ол көргүзүг 350 граммга дең. Хөлдүн малгажы сероводород эм шынарлыг.

2013-2014 чылдарда Тываның медик-тиг-социал айтырыглар болгаш эргелеп-башкарылганың эртем-шинчилел институту биле Томскиниң курортология болгаш физиотерапияның ЭШИ чоннуң анаа-ла эмненип турарына медиктиг-биологтуг шинчилелдерни чоруткан. Шинчилелдерниң түңнелдери кеш болгаш чүс аарыгларын эмнээринге хөл эки шынарларлыг дээрзин бадыткан.

ДООЗУКЧУЛАР БАЛЫ

Доозукчулар кежээлерин организастыг эрттирери-биле аның школаларына Чазак Даргазының оралакчыларын, яттарны, ведомстволарның удуртукчуларын быжыглаан. Тываның Чазааның Айтышкыны-биле доозукчулар элерин организастыг эрттирери-биле Тываның шко-арына хайгаарал-хыналданы тудар кылдыр Чазак азының оралакчыларын, сайыттарны, ведомстволарның тукчуларын быжыглаан. Июнь 27-де болур доозукчулар ээзиниң хүнүндө тус чер чагыргаларының ажылдак-ары, башкылар болгаш ада-иелер-биле олар хондур ааралды чорударлар. Оон аңгыда ол хүнде арага аан садарын кызыгаарлаан, хемнерниң деңгелиниң рлүп, арга-арыг өрттери болуп турарындан база саргы дээнинден бойдусче агаарлап үнерин база хораан. Үрүне чагыы-биле дээди өөредилге черлерин-болгаш училищелерде тускайлаттыг тускай-лгалыг керээ-биле өөренир олуттар талазы-би-информастыг тайылбыр ажылын доозукчулар ор-нга чорударын ТР-ниң Чазаа дааскан. Тываның тыңының «Өг-бүле бүрүзүнге бирден эвээш звес и эртемниг уруг» деп губернатор төлөвилелиниң не-еэзи-биле өөренир уругларга тускай мергежил ши-алырынга боттут дузаны кадарын база айыткан. Үшүлдирип, корум-чурумну хандыарын база айыткан. ының Баштыңының өөредилге талазы-биле харылап оралакчызы Органа Натсакка доозукчулар кежээзиниң ыг байдалга эрткениниң дугайында дыңнадыгы июнь чедир кириер.

«АРТЕКЧЕ» АЪТТАНЫПТАР

Кара далайың эриинде Бүгү-делегейниң уруглар төвү «Артекте» август айда эртер эң-не онза тоску элчээнге 20 уругну дыштандыра-ры-биле шилилге конкурс Тывада эгелээн. Бо чылын бир-ле дугаар 8-11 класстың өөреникчилерин кожуун бүрүзүндө 1-1, а найысылал Кызылдан 2 кижини шилиир.

Кордакчыларны шилириниң кол негелделеринге — өөредилге, спортка болгаш хөй-ниити ажылынга бодунуң тергин чедишкенин, ону бадыткан документилери база хөй-ниитиниң үнелели хамааржыр.

Кордакчыларның портфолиоларына даянган, муниципалдыг тургузулганың комиссиялары тиелекчини илереткен дугайында шиит-пирни хүлээп алыр. Конкурстун түңнелдерин июль 1-ге чедир Тываның Өөредилге яамызынче чорудар, аңаа элээдилерни лагерье аъткарып чорударының айтырыгларын шиитпирлээр. Оон мурунда шилилгени яамының тускай килдизи Кызылга чорудуп турда, найысылалче кээри берге черлерде көдээ школачылар хажызынга артып каар турган.

Баштайгы бөлүктө 10 элээдилер май 29-та «Артекке» дыштаныр дээш Тывадан чорупканын сагындыраал. Ынчан конкурска 115 порт-фолиону кириген. Уругларның дыштанылганын хыналда-хайгааралда алган ТР-ниң Өөредилге яамызының специалистериниң медээзи-биле алырга, Азияның төвүнде республикадан барган тыва оолдар, уруглар боттарының салым-чаяны болгаш уран чогаадылганы-биле делегейниң өске чурттарында болгаш Россияның регионнарында үе-чергелеринден чыда калбастар. Артектиң тургустунганындан 90 чыл болган юбилейлиг хемчеглерниң белеткелинге болгаш эрттиреринге Тывадан өөреникчилер идепкейлиг киришкен.

Бо чылын «Артек» бүгү-делегей уруглар төвүнче 60 путевканы берген. Күзүлдиг өөреникчилер октябрь, ноябрь, декабрьда аңгылаан 10 санныг путевка дээш шилилге конкурска кирип болур.

Айлан МОНГУШ.

РФ-ТИҢ СПОРТ ЯАМЫЗЫ ДЕТКЭЭН

РФ-тиң Спорт яамызынга Тыва эштир бассейн биле спортчу төп тудуун доозарының субсидия акшазын камгалап алган.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол биле РФ-тиң Спорт яамызы ийи улуг спортчу объектилерниң — Ак-Довурак хоорайда эштир бассейн биле Каа-Хем кожуунун төвү Сарыг-Сеп суурда спортчу комплекстин тудуун 2015 чылда доозарына субсидияны арткан кезин бээр дугайында дугуржулга атты салганнар. Федералдык деткимчени алыры-биле республика ол ийи тудугга бодунуң акша-хөреңгизинден 74 млн. рубльди кириштирген. Аңаа уткуй РФ бодунуң бюджетинден ол ийи төлөвилелге 200 млн. рубльдин акшаландырышкынын тускайлаан, ооң 60 миллиону бо чылын кирип келген.

Тудуг-монтаж ажилдарының бадылаттыгнан графиги езугаар объектилерни бо күзүн аягылап

киирер ужурулуг. Ак-Довурактын бассейни төгөрүк хевирлиг кылдыр туттунган Тывада ийи дугаар эштир чер болур. Ооң аягылап-биле республика 4 улуг бассейнниг апаар болгаш тус-тузунда олар бир ээлчегде-ле 32-ден эвээш эвес кижини эрттирер аргалыг болур.

Дооразы 18, узуну 36 метр ишкит залдыг Сарыг-Септин спорт комплекзи база онзагай. Ында спортчу ойнаар хевирлерин сайзырадырындан аңгыда, Тывада эң негизинде ча адаарының спортунга кышкы үеде белеткенип болур. Ча адыкчыларын белеткээриниң кол баазасы болур, бир ээлчегде-ле хары угда 43 хире спортчуну хүлээп аптар ындыг улуг спортчу залдар республикада чүгле найысылал Кызылда база кожуун төвү Бай-Хаакта бар. Россияның олимпийжи чыныгы командазының кежигүннери, делегей чергелиг мастерлер.

АВИААРГЫЖЫЛГАНЫ САЙЗЫРАДЫР ДЭЭШ

Российжи хуу компания «Атлас-Джеттин» чингине директору Дмитрий Хлопотько бодунуң агаар судноларына база Тыва Республика-биле кады аялда-жылгага хамаарыштыр чажыттарын үлөшкөн. Ол март 27-де Кызылга бир дугаар ужуп келген. Ындыг экзотиктиг ужудуушкуну чүге кылганын журналистер айтырарга, ол мынча деп харылаан: «Кызыл — Москва — Кызыл деп авиация аргыштырлыгы 20 чыл дургузунда болбаан. Республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оолдун үр болгаш кызымак хөдөлүшкүннериниң ачызында аргыжылга эгелзэн. Ооң мурнунда улуг авиакомпаниялар Тыва-биле холбайжысавай келген. Аэропорт база кезек үеде барык кагдыг турган.

Баштың бисти «Аэропорт Кызылдың» директору В.Н.Выборный-биле ужуражылгавысты болдурган, мен Кызылга ужуп чедип келдим, самолеттар ужу-дуп-хондурар дилиндекти көрдүм, Красноярскиниң эртемденнери-биле харылзаштывыс. Олар херек саналгалары кылды, ооң түңнелинде амгы байдал-биле кыжын неделяда ийи рейсти ужу-

дуп болур, а чайын чаңгысты деп чугаалаштывыс. Москва—Кызыл аразына кывар-чаар чүүлду Новосибирскиден немей кудар апаар, чүге дизе ынча керосини самолетка ап чоруур арга чок. Эки чүве ол үе кезиндээнде Толмачоводан Москваже рейс чок, ынчап кээрге, Новосибирскиден пассажирлерни ап болур бис.

Чон оваарымчалыг болгай, ынчалза-даа билеттер чоорту саттынып турар апар чыдар. Чоокта чаа Тываның Баштыңы бистиң рейзизивис-биле ужуп чанып ора, телефоннап келгеш: «Москвага хүндедир аялдаан соонда, самолетка мага хандыр удуп келдим, дорт ужуптарга, магальдыг-дыр» деп чугаалаарга, өөрүнчүг болду».

Тываның Баштыңы Кызыл аэропортун эде кылыр бүгү аргаларны аягылап, чогуур хемчеглерни ап турар, херек техниканы, дериг-херекселдерни садып берип турар. Аэропорт сайзыраар болза, пассажирлер аргыжылгазы өзер дээрзин ол эки билип турар. Чон ам-даа бистиң рейске чаңчыкпаан, өөрөнгөн аайы-биле Абаканга четкеш, оон чоруп турарлар. Ынчалза-даа Тывага келген туристер дорт рейстин билеттерин садып ап турар апардылар. Орус география ниитилели Кызылче рейсти сонуургап турар. Ынчанга рейс чоорту хей пассажирлерлиг апаары чугаажок.

Алыксак-чиксек чоруктуң уржуу

АДА-ИЕЛЕРНИҢ АКШАЗЫН...

Уруглар садының эргелекчизиниң ада-иелерден хоойлуга чөрүштүр акша негеп турганын прокурор хыналдазы илереткен.

Тожуда «Радуга» уруглар садының эргелекчизи Оюмаа Довуту Тожу районунуң суду РФ-тиң КК-зиниң 159 чүүлүнүн 3 кезээ-биле (бодунуң албан-дужаал байдалын аягылап алгаш, бузурукчу чорук кылганы дээш) коррупциялык кем-херек үүлгедиишкиниге буруулуг деп санаан.

Тожу районунуң прокуратура ажилдакчылары «Радуга» уруглар садының эргелекчизи Оюмаа Довут 2011 чылдың июльда бодунуң албан-дужаал байдалын аягылап, келген хамаатыга уругну садикче тургузарда, организацияның уставына болгаш күштүг болуп турар хоойлуулуга дүүштүр 5000 рубль түңнүг дадывырны

төлээр ужурулуг деп мегелээш, акша төлөттиргениниң фактызын илереткен. Ол акшаны алгаш, Довут бодунуң туралааны-биле чарыдаан.

РФ-тиң Кеземче-чорудулга кодекзиниң 37 чүүлүгү дүүштүр прокурорнуң истелге органнынче чоруткан доктаалына үндезилээш, кеземче херзэн оттурган. Ындыг кем-херек үүлгедиишкини Довут 2013 чылдың июль 13-те база үүлгеткен, өске херзэжэн кижини мегелеп тургаш, база ындыг түңнүг акшаны кажарлап алган.

Суд сайгарылгазының үезинде Довут буруузуң долугу-биле билинген болгаш чедирген когаралын эгиткен. Ону үш чылда шенелдеге шииткен болгаш 30 муң рубль түңнүг акшага торгаан.

Наталья ГРЕК, Тожу районунуң прокурору.

БЮДЖЕТТЕН ДЕТКИМЧЕНИ КӨРГҮЗЕР

Социал угланышкынның коммерцияга хамаарышпас организацияларга республика бюджетинден субсидияны бээриниң дугайында дүрүмнү Тываның Чаззаа бадылаан. Коммерцияга хамаарышпас организацияларның төлөвилелдерин шилири талазы-биле конкурс комиссиязының шиитпиринге даянган, субсидияны бээриниң чурумун, байдалын, критерийлерин ол документ тодарадып турар.

Федералдык хоойлуудулга езугаар бүрүткеттинген, Тываның девискээринде социал угланышкынның ажил-чорудулгалыг КХО конкурс шилилгезинге киржип болур. Хууда кижилер, коммерциялыг организациялар, күрүне корпорациялары болгаш компаниялар, политиктиг партиялар, шажын организациялары, профэвилелдер, күрүне болгаш муниципалдыг албан черлери, юридиктиг эвес хей-ниити каттыжышкыннары, конкурс комиссиязының төлээлери кирип турар коммерцияга хамаарышпас организациялар, тускайжыттыг организациялар субсидия алыкчыларының

даңзызынче кирбес.

«Бо дээрге социал угланышкынның ажил-чорудулгалыг КХО-ларны республиканың эрге-чагыргаларының деткириниң бирги арга-дуржулгазы-дыр» — деп, күш-ажыл болгаш социал политика сайыды Людмила Тас-оол дыңнаткан.

2015 чылдың республика бюджетинде ол сорулга 1,6 млн. рубль көрдүнгөн. Конкурстун негелдези-биле тодарадгырган организацияга бээр акша-хөреңгиниң хем-чээли ниити көрдүнгөн акшаландырышкынның 15. хуузуңдан ашпас ужурулуг.

Социал өскүс чоруктуң профилактиказы, ие-чаштарны деткири, назылап кырааннарның амыдырал-чуртталгазының байдалын экижидери, инвалидтерниң болгаш оларның өз-бүлөзиниң социал адаптациязы, немелде өөредилгени хөгжүдери, эртем-техниктиг болгаш уран чогаадылга, массалыг спорт, чурт-шинчилеп болгаш бойдус камгалаалының талазы-биле ажил-чорудулгалыг коммерцияга хамаарышпас организацияларга субсидияны бээр

көрдүнгөн.

Оон аңгыда өөредилгери, адышкын, эртем, кулра, уран чүүл, кадык камгаладында, амыдыралдык омур-хевирин суртаалдык хамаатыларның сагыш-себайдалын экижидер, патриотик кижизидилге, эмчи болсо социал реабилитация, нарктерге алысканнарны уштур ажилдап турарларга детким көргүзөр.

Конкурстун түңнели-биле КХО-нуң рейтингизин тургузуп Тиелекчи болганнар төлөлин боттандырырынга хөө деткимчезин алыр. ТР-ниң Күш-ажыл яамызы дыңнатканы-биле алырга, курсту бо чоокку үеде чарлап Бо хүнде Тывада бар 143 компанияларны конкурска шупту кир кылдыр чалаан.

Конкурс комиссиязын республиканың вице-премьери Монгал удуртур, ынаар яамы специалистери, Тывада уруг эргелерин камгалаар бүрүнүз лиг төлөз, МИЧ-тиң, бизнес Хей-ниити палатасының, муниципалдыг тургузулганын төлээлери кирген.

ЭДЕ КЫЛЫРЫН ДААСКАН

Тываның Баштыңы Кызылдың кыдыг районнарында подвалдарны тренажер залдары болгаш фитнес-клубтар кылдыр эде кылырының аргаларын өөренип көөрүн дааскан.

«Спортту — бажыңнар чанынче» деп Тываның Баштыңының идип үндүргени программага база бир төлөвилел немешкен. Ол дээрге эвээш акша чарыгдалдыг спортчу объектилерни көвүдедери-дир. Тываның Чаззаанда тургустунган аныяктар политиказы болгаш спорт сайыды Юрий Ооржак баштаан ажилчын бөлүк ол төлөвилелди боттандыра-биле белеткел ажилдарынче хаара туттунган. Июнь 25-те республиканың Баштыңына кылыр ужурулуг хемчеглерниң планын кирип ужурулуг.

Юрий Ооржактын дыңнатканы-биле алырга, Кызыл хоорай мэриясының ажилдакчылары, коммунал албан черлери база башкарыкчы компаниялар-биле кады найысылалдың хей квартиралыг бажыңнарын кезип көргөш, спорт залдары кылдыр эде дериинге техниктиг пара-

метрлери-биле тааржыр 6 черни тып алганнар. «Бистиң мурнувуста бөгүнгү сорулга — конкурстун негелдези-биле бажыңнар адаанда ээн черлерни эде чаартып, спортчу клубтар ажадырынга сонугалдыг сайгарлыкчыларны хаара тудары. Ынчалза-даа ону кылыры ындыг амыр эвес бооп тур» — деп, сайыт чугаалаан.

Херек кырында спортчу ачудуза чедирилгези бедик хереглелдиг болгаш чарыгдалдарының орну дүрген дуглаттына бээр хевир-даа болза, Тываның сайгарлыкчыларының ортузунда ындыг-ла кончуг негизинде эвес болган. Чылдагааны — чуртталга бажыңнарының эзлериниң эштежилгелери (ТСЖ) база башкарыкчы компаниялар-биле сайгарлыкчыларның хамаарылгаларында оларның эргелерин болгаш сонугалдарын камгалаан нормативтиг баазаның чок болуп турарында. «Подвалдарга спортчу клубтар ажиткан элзэн кижилер тургулаан, ынчалза-даа олар шоолуг сайзырал албаан. Чүге дизе чурттакчыларның талазындан «дааш-шимзэнниг-дир» дээн

хомудалдарына үндезиле: ЧБЭЭ биле сайгарлыкчылар аразына чөрүлдээлер тургустунуп эгелзээр, хөлезиде черлер дедир алгаш баар таварылгал тургулаан» — деп, Юрий Ооржак бергедээшкенин тайылбырлаа.

Ооң бодалы-биле алыр оон үнер чаңгыс арга бар — бис биле бажың эзлериниң аразында бот-боттарыга хамаарылгалының дугуржулгазын чорумчудуп, аңаа тус черниң эрге-чагыргазындан Спорт яамы биле мэрияны кириштирер чугула. Бажыңнар адаанда х черлерни алгаш, херек кырың спортчу объектилер кылдыр эдирип турар сайгарлыкчылар ол, бир талазында, магадылады бээр ужурулуг, чижээлээр аренданың хуусаазына дикти «Сайгарлыкчы кижини баштай бир чыл чартык үеде үндүргө чарыгдалдарын эгидип алырында дараазында чылдарда бизнес-бут кырынга тургузуп, улам сайзырадырынга дээш катай 5-7 чыл хуусаада аренданы бээр болза эки» — деп, сайыт санап турар.

Амыдыралдың кадык омур-хевирин дээш

ИРИНА РОДНИНА ДЕТКЭЭН

Тываның Баштыңының арага кылыгларын садарының чурумун хажытканы дээш кеземчени шыңгырадыр дугайында саналын Ирина Роднина деткээ.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол арага кылыгларын садарының чурумун каш дакпыр хажытканы дээш кеземчени шыңгырадырын саналдаан. РФ-тиң Административтиг корумчурум хажыдышкыннарының дугайында кодексче немелделер төлөвилелин Дээди Хуралче дамчыткан, оон ону Күрүне думазынче база дамчыдар. Тывада араганы аягылаарын бо хүннерде үш катап эвээжеткени — ооң-биле

демиселдин бир эки базымы.

Төлөвилелде айтып турары-биле алырга, хоойлуну чаңгыс эвес удаа хажыдар болза, ол дээш торгаалды ийи катап улгаттыраы көрдүнгөн. А бир эвес арага садарының чурумун каш дакпыр хажыдар болза, ооң ажил-чорудулгазын үш ай иштинде ара тургузуп болур. Мында чугаа чүгле арага дугайында чорбайн турар. Эзлери хоойлу-жудулганы сагыры албан эвес деп санап турар садыг точкаларын аңаа-ла хаап кааптар деп, Тываның Баштыңы санап турар.

«Бо саналды чүгле деткип эвес, а харын-даа шыңгырадыр болза эки-дир деп санаар мен —

деп, фигурлуг чуңгулаашкын олимпиаданың үш дакпыр чемпиону, Күрүне Думазының депутаты Ирина Роднина «Правда.Ру»-га дыңнаткан. — Шупту сайзыраңгай чурттарда хажыдышкын кылгаш, бир дугаа туттурар болза, 90 хонукта адыглар эргезин казып кааптар болза, а ийи дугаарында бис назыда садарын хоруп каар. Шунда хевирлиг чурумуну бис база кириер болза эки. Бистиниң чонувусту доктаамал сезиндирип турар болза, ынчан түңнел үнөү хевирлиг».

Тываның Баштыңының сана-лың өске-даа билдингир эксперттер деткип турар.

ХӨЙ-НИИТИНИ ИДЕПКЕЙЛИГ КИИРИШТИРЕР

Хоралыг кылымал спирт аймаан республикаже кири сөөртүп турарлар-биле шыңгы демиселди чорударын Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол негээн.

Ол чугаа видеоконференция хевирлиг муниципалдыг удуртукчулар-биле эрттирген аппарат хуралына болган, аңаа Тываның ИХЯ-зының ажилдакчылары база киришкен.

Сөөлгү үеде республиканың магазиннеринге эзиртир суксуннарны садарын дыка кызыгаарлаан. Ону ажыглап, эзиртир суксун садар чажыт черлер көвүдөп келген, ол көдээде база негизге апарган. «Бир эвес дүвүрээзинниг 90 чылдарже эгилер болзувусса, чонну ат кылыр бис. Ону болдурбас керек. Республиканың чүгө албан черлериниң киржилгези-биле эвес, муниципалдыг тургузугларның удуртукчуларын, хөй-ниити организацияларының төлээлерин кириштирип тургаш, улуг хемчээлдиг ажилды чорудар керек» — деп, Шолбан Кара-оол медеглээн. Бо демиселге кожуун чагыргаларының даргаларының ролу улуг болур ужурлуг дээрзин сагындырган. Багай шынарлыг спиритти кайда садып, кым ону кири сөөртүп турарын олар эки билирлер. Бо ажилга муниципалитеттер кош-сак болур болза, оларның чүгө-аа күш четпес чоруу деп сааар апаар дээрзин республика Баштыңы сагындырган.

Хөй-ниитиниң айыыл чок чорунуң көвүдөли эзиртир суксунну садарының дүрүмнерин

хажыткан чорукту дораан кичээнге алырының система-зын ажилдап кылыр ужурлуг. Бо айтырыгны шийтирлээр тала-зы-биле дээштиг хемчеглерни алырын, комплекстиг ажилдың аргаларын ажилдап кылырын Тываның Баштыңы харысалгалыг ажилдакчылардан негээн.

«Эрге-хоойлу камгалаар органнар боттарының ажил-чорудулгазын дүүштүр демиселди чорудар болгай, боттарының харылаар ужурлуг чүүлдеринге дүүштүр боттарының ажилдар чурумун республиканың бүгү яамаларындан болгаш албан-нарыннан негел тур мен — деп, Тываның Баштыңы сорулга салган. — Хөй-ниити организациялар база боттарының дээштиг ажилын көргүзөр ужурлуг. Ол ажилды башкаарын Чазак Аппарадындан дилеп тур мен».

Аныктар организациялары база маңаа идепкейлиг киржил, арагалаар чорукка удур акцияны эрттирип болур деп, Шолбан Кара-оол медеглээн. Ол ышкыш республикаже кирер орук Шивилиг болгаш Ак постуларына шыңгы контрольду тургузарының эргежок чугулазынче кичээнге ол угландырган. Ындыг контрольду республиканың кол-кол оруктарына база тургузар керек. Чижээ, Көк-Тейде көвүрүг — Каа-Хем кожуунуң девискээринче кирер кара чагыс орук ында.

«Хоралыг араганы сөөртүр оруктарны дуглаар болгаш ону мөөңү-биле садып турар кижилерни тывар керек» — деп, Шолбан Кара-оол эрге-хоойлу

камгалаар ажилдакчыларга чугаалаан.

Эзиртир суксунну хоойлуга чөрүштүр садып турарының дугайында Тыва Республиканың Чазаның «бүзүрел телефону» 8(39422)-2-12-94-че 2015 чылдың март 25-тен эгелеп долгап турарын сагындырдыс. Аңаа келген дыңнадыгы тус чер бот-башкарылга органнарына, девискээрлерниң ишти херектер килдистеринге, лицензия тыпсырының талазы-биле албанынга хынаар кылдыр чорудар бис. Ол хыналданың түңнели-биле административтиг хоойлужулга хажыткан хамааталарны харысалгалга оонаар.

2015 чылдың апрель 6-да Тыва Республиканың Чазаның Айтышыкынын езугаар эзиртир суксунну садар чорукту болдурбазының талазы-биле ай эртип турар. Ол айга дүүштүр лицензия тыпсыр албан Тыва Республиканың ИХЯ-зы-биле кады М-54 болгаш А-162 автомобиль оруктарына, «Шивилиг» деңзи контролюнга болгаш Хаксия Республиканың Абзага хыналда эрттирип турар.

«Бо талазы-биле чамдык чедишкенин негиз бар, чедип алдынган ол түңнелдерге доктаавас ужурлуг бис» — деп, Шолбан Кара-оол санап турар.

Айны эрттирериниң талазы-биле ыңдыг нормативтиг эрге-хоойлу актыларын республиканың муниципалдыг бүгү тургузугларында хүлээп алган.

Бистиң корр.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле М.М. Чудумну шаңнаарының дугайында

Орук-транспорт комплекзиниң адырынга хөй чылдарда үрөтүңнелдиг ажылы дээш шаңнаар:

Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле Монгун Михайлович ЧУЛЬДУМНУ — «Восток» кызыгаарлат-тыг харысалгалыг ниитилелдиң орук участогунуң тудуг бол-гаш эптелге ажилдарының мастери.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2015 чылдың июнь 4

№ 98

Шаңнаар дугайында

Орук-транспорт комплекзиниң адырынга хөй чылдарда үрөтүңнелдиг ажылы болгаш Кызыл — Каа-Хем оюп эртер автомобиль оруунуң тудуунга идепкейлиг киржилгези дээш шаңнаар:

Россияның болгаш Тываның демнежилгезиниң 100 чылынга база Кызыл хоорайның үндезилеп тургустунганының 100 чылынга Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле

Сергей Кырбаадаевич ООРЖАКТЫ — «Восток» кызыгаарлат-тыг харысалгалыг ниитилелдиң орук участогунуң чолаачызы;

Вадим Доржиевич БУЗУР-ООЛДУ — «Восток» кызыгаарлат-тыг харысалгалыг ниитилелдиң орук участогунуң тудуг удур-тукчузу.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.Кара-оол.

Кызыл хоорай

2015 чылдың июнь 4

№ 97

Лицензия комиссиязының болгаш хөй квартиралыг бажыңнарны эргелеп-башкаарының ажил-чорудулгазын-га лицензия тыпсыр талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның лицензия комиссиязының составын тургузарының дугайында дүрүмгө өскерилгелер кириериниң дугайында

Тыва Республиканың 2003 чылдың январь 4-те «Тыва Республиканың Баштыңының — Чазаның Даргазының эрге-байдалының дугайында» №97 ВХ-1 Конституция хоойлузунуң 7 чүүлүнүң 4 кезээн удуртулга болдургаш, доктаадырым болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның 2015 чылдың апрель 9-та № 55 доктаалы-биле бадылаттыг лицензия комиссиязының болгаш хөй квартиралыг бажыңнарны эргелеп-башкаарының ажил-чорудулгазын лицензия тыпсыр талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның лицензия комиссиязының составын тургузарының дугайында дүрүмгө дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 4 кезекке дараазында уткалыг 4.1.5 пунктуну немээр:

«4.1.5 лицензия комиссиязының ажил-чорудулгазын удуртур»;
2) 6 кезектиң 6.6 пунктузунда «Лицензия комиссиязының хуралының протоколунуң хоолгазын» деп сөстөрүн соонга «Лицензия комиссиязының хуралын эрттирген хүнден эгелеп 6 ажил хонуундан эртпес хуусаада» деп сөстөрүн немээр.

2. Бо Чарлык ону албан-езузу-биле парлаан хүнден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2015 чылдың июнь 8

№ 99

Массалыг харылзаа болгаш массалыг информация чепсектериниң адырынга 2015 чылда Тыва Республиканың Баштыңының грантыларын тыпсырының талазы-биле конкурс комиссиязының составына өскерилгелер кириериниң дугайында

1. Тыва Республиканың Баштыңының 2015 чылдың апрель 9-та № 56 Чарлы-биле бадылаан массалыг харылзаа болгаш массалыг информация чепсектериниң адырынга 2015 чылда Тыва Республиканың Баштыңының грантыларын тыпсырының талазы-биле конкурс комиссиязының составына дараазында өскерилгелерни кириер:

1) конкурс комиссиязының составында Л.В. Ензакты үндүрер;

2) конкурс комиссиязының составына кириери:

Н.Ш. Кууларны — Россияның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, Тываның Улустуң чогаалчызы (дугуржулга езугаар);

Э.С. Лифанованы — «Тываның Журналистер эвилели» регионалдыг хөй-ниити организациязының даргазының хүлээлгезин күүседип турар (дугуржулга езугаар);

Х.Д. Монгушту — Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазының даргазы (дугуржулга езугаар).

2. Бо Чарлыкты «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2015 чылдың июнь 8

№ 100

Россияның гуманитарлыг эртем фондузу 2016 чылдың конкурстарын чарлаан

Россияның гуманитарлыг эртем фондузу (моон ыңай - РГЭФ) РГЭФ-тиң Уставын болгаш Россияның гуманитарлыг эртем фондунуң гуманитарлыг шинчилелдер ырынга эртем төлөвилелдерин шилиир талазы-биле конкурстарны эрттирериниң чумунга дүүштүр гуманитарлыг эртемнерин раазында эртем-билиг адырларына эртем төлөвилелдерин деткиир талазы-биле 2016 чылдың конкурстарын (моон ыңай - конкурс-р) чарлаан:

01 — төөгү; археология; этнография;
02 — экономика;
03 — философия; социология; политология;
04 — философия; уран чүүл эртеми;
05 — филология; уран чүүл эртеми;
06 — кижини комплекстиг шинчилээри; психо-логия; педагогика; кижиниң кадыкшылының бол-го экологиязының социал нарын айтырыглары;
07 — делегей чергелиг нарын айтырыглар бол-го улустар аразының харылзаалары.

КОНКУРСТАРНЫҢ ХЕВИРЛЕРИ БОЛГАШ ТӨЛӨВИЛЛЕРНИҢ ЯНЗЫЛАРЫ

Россияның гуманитарлыг эртем фондузу кон-старны дараазында хевирлерге эрттирип, евилелдерниң дараазында янзыларының ты-биле чагыгларны хүлээп ап турар:

Кол конкурс:

«а» — эртем коллективтериниң азы аңгы-аңгы емденнерниң кылып турары эртем шинчилел-ин эрттирериниң төлөвилелдери;

«а(ф)» — аңгы-аңгы эртемденнерниң, рның иштинде аныак эртемденнерниң кы-п турары эртем шинчилелдерин эрттирериниң евилелдери;

«в» — эртем төлөвилелдерин чорударын-эргежок чугула информастыг хандырылга тузарының төлөвилелдери;

«г» — фондунуң деткип турары эртем угла-шкыннарының аайы-биле хемчеглерни, рның иштинде конференция болгаш семи-нарны организаастаарының төлөвилелдери;

«д» — бир чыл дургузунда кылыр эртем ажил-ын парлап үндүрериниң төлөвилелдери;

«д1» — ийи чыл дургузунда кылыр эртем ажил-ын парлап үндүрериниң төлөвилелдери;

«д2» — эртем ажилдарын даштыкы дылдар-чулдуларының болгаш парлап үндүрериниң евилелдери;

«е» — гуманитарлыг шинчилелдер адырын-чаа-чаа медээлер алырынга эргежок чу-гула экспедициялар, социологтук болгаш хо-варга шинчилелдерниң, эртем-чаартылга лдарының төлөвилелдери.

«а1» — бедик мергежилдиг эртемденнерниң

удуртулгалы-биле аныак эртемденнерниң коллективтериниң кылып турары эртем шин-чилелдерин эрттирериниң төлөвилелдери;

«а2» — удуртукчузундан эгелээш бүрүнү-биле аныак эртемденнерден тургустунган кол-лективтерниң кылып турары эртем шинчилел-дерин эрттирериниң төлөвилелдери;

«б(ф)» — фондунуң деткип турары эртем угланышкыннарының аайы-биле даштыкы-да эртем хемчеглеринге Россияның аныак эртемденнерниң киржириниң төлөвилелдери.

Эртем-сураглыг ажилдарны белеткээриниң конкурзу:

«к(ф)» — фондунуң деткип турары угланыш-кыннар аайы-биле аңгы-аңгы эртемденнерниң кылып турары эртем-сураглыг ажилдарны белеткээриниң төлөвилелдери;

«к(д)» — фондунуң деткип турары угланыш-кыннар аайы-биле эртем-сураглыг ажилдарны парлап үндүрериниң төлөвилелдери.

Регионалдыг конкурстар:

«а(р)» — эртем коллективтериниң азы аңгы-аңгы эртемденнерниң кылып турары эртем шин-чилелдерин эрттирериниң төлөвилелдери;

«г(р)» — фондунуң деткип турары эртем угланышкыннарының аайы-биле хемчеглерни, оларның иштинде конференция болгаш семи-нарларны организаастаарының төлөвилелдери;

«е(р)» — гуманитарлыг шинчилелдер ады-рынга чаа-чаа медээлер алырынга эргежок чу-гула экспедициялар, социологтук болгаш хо-варга шинчилелдериниң, эртем-чаартылга ажилдарының төлөвилелдери.

Делегей чергелиг конкурстар:

«а(м)» — делегейниң эртем коллективтериниң кылып турары эртем шинчилелдерин эрттирер талазы-биле ниити төлөвилелдер;

«а2(м)» — удуртукчузундан эгелээш бүрүнү-биле аныак эртемденнерден тургустунган делегейниң эртем коллективтериниң кылып турары эртем шинчилелдерин эрттирер талазы-биле ниити төлөвилелдер;

«г(м)» — фондунуң деткип турары эртем угланышкыннарының аайы-биле хемчег-лерни, оларның иштинде конференция бол-гаш семинарларны организаастаарының ниити төлөвилелдери;

«е(м)» — гуманитарлыг шинчилелдер ады-рынга чаа-чаа медээлер алырынга эргежок чу-гула экспедициялар, социологтук болгаш хо-варга шинчилелдериниң, эртем-чаартылга ажилдарының ниити төлөвилелдери.

Тодаргай медээлер РГЭФ-тиң сайтында: <http://www.rhf.ru/index.php/ru/konkursy/osnovnoj-konkurs/444-osnovnoe-objavlenie-konkursov-rgnf-2016-goda>

ШЕМИНИНҮГ УГААННЫГ ОГЛУ

97 чылдар бурунгаар 1918 чылдың июнь 14-те бүгү Тываның съездизи бодунуң ажылын эгелзэн. Кожууннарның 87 төлээкчилери тыва чоннуң хамаарышпас чоруунуң дугайында угуулганы хүлээп алган. Тус шийтпир элзэн хөй болуушкуннарның эгезин салган, ооң эң чугулазы – Таңды-Тыва Арат Республиканың Чазааның болгаш ССРЭ-ниң Чазааның аразында найырал болгаш кады ажилдажылга дугайында керээге ат салганы болур.

1918 чылдың июнь 16-да орус съездинин эртенги хуралында тыва чоннуң бот-башкарныр дугайында шийтпирин деткип, байыр чедирген резолюцияны хүлээп алган. Ол-ла хүн тыва чурттакчыларның төлээлери киржи турсан кежээки хуралга байыр чедирешкиниң номчуп таныштырарга, хуралга чыгып келген чон улуг көдүрлүүшкүн-биле хүлээп алган. Аңаа ийи чоннуң эпсеткил каттыштырылганың болгаш найыралының дугайында резолюцияны база хүлээп алган (В.А.Дубровский, Тываның бирги Советтери). Ол-ла хүн 1918 чылдың июнь 16-да крайның орус болгаш тыва чурттакчыларының төлээлери каттышкан хуралын оң мурнунда баштып турган В.П. Левченко даргалап эрттирген. Тываның бот-башкарылгазын, найырал болгаш кады ажилдажылга дугайында керээге 1918 чылдың июнь 18-те ат салган (Тываның төөгүзү, том 2, арын 80).

Бодунуң сактыышкыннарында И.Т. Сафьянов: «Тыва чоннуң шуулганынга орус съездинин төлээлери «Шупту чаагай болзун!» деп кыйгы-биле уткуп алганнар. Крайның бешки съездизинин болгаш Минусинск чевүлелиниң даалгазы-биле РСФСР-ниң ажилчы-тараачын чазааның мурнундан бистер тыва чонга ооң бүрүн эргелиг хамаарышпас чоруун чарлааш, чаа хостуг амыдыралынга чедиишкыннери күзедивис. Тыва чоннуң мурнундан хурал даргазы Монгуш Нимачап орус төлээлерге өөрүнчү медээ эккелгени дээш баш чаагай күзээшкыннери дээш четтиргенин илереткеш, шак бо өйдөн эгелеп Таңды-Тываның бүгү кожууннары боттарың хамаарышпас тускай чурт бис деп санап турза-даа, хосталганы эккеп берген кызыл орустар-биле найыралы эң быгы, чоок болуп артар. Улуг баштыңчы В.И. Ленинге тыва чоннуң мурнундан өөрүп четтиришкынниң сестерин чедирерин дилзэн (Дубровский, В.Л. Тываның бирги Советтери). Таңды-Тываның кожууннарының төлээлериң тыва чоннуң хамаарышпас чоруун болгаш тускай чурт бис деп чарлаан керээзин тывалар Дуңзаалыг херээ деп адаан.

Байның оглу

Нимачап Монгуш 1879 чылда Маньчжур – Цин Кыдат Моолдун Сесен-Хаан аймааның Даа кожуунунуң Шимелиг (Шеми) сумузуңга бай Айыжының өгбүлезинге төрүттүнген. Суму чагырыкчызы Айыжы ол үениң деңнели-биле эртем-билигги кижичораан. Ол үеде албан бижиктери моол болгаш кыдат дылга турганын барымдаалааш, оолдары Ензак биле Нимачап Моолга шажын өөредииң дээди эртемниң чедип алганнар.

Даа кожуунуң дээди чагырыкчызы Хайдып Үгер-Даа ноян Монгуш Нимачапты шыырак билигги, чурум-сагылгалыг, моол болгаш кыдат дылды эки билирин эскерип кааш, кады ажилдаары-биле келдиртипкен. Удатпаанда ол шын шилилге кылган-дыр мен деп

бүзүрзэн. Нимачап бодун ажалгыр, даанган ажылын ыяап күүседир, албан бижиктеринге Хайдып ноянның айтышкыннарын, бодалдарын шын, ылаптыг дамчыдып шыдаарын көргүскен. Ноябрьның эргелелинге ажилдаан чылдары Монгуш Нимачаптың эрткен чүс чылда көскү политик болгаш күрүне ажилдакчызы кылдыр хевир-леттинип дадыгарыңга канчаар-даа аажок улуг салдарлыг болган. Ол-ла чылдарда Нимачап Хайдып Үгер-Даа ноянның оглу, Хүн ноян Буян-Бадыргы-биле таныжып алган.

Тываның Улустуң чогаалчызы, эртемден Монгуш Борахович Кенин-Лопсан бодунуң билдингир «Буян-Бадыргы» деп роман-эссезинде Тываның ат-сурагы оолдары Монгуш Буян-Бадыргы биле Монгуш Нимачаптың ажил-ижин болгаш харылзаазын кончуг тода бижзэн. Нимачаптың чаңгыс чер-чурттуглары аңаа Шеминиң угаанныг оглу деп шолла атты тывыскан.

Айыылдыг даалга

1920 чылдың эгезинде Буян-Бадыргының даалгазы-биле Нимачап Монгуш Чадаананың Устуу-Хүрээзинин Тактан-Камбы-биле тыва чонга хамаарышпас эргени тыпсыр база тускай чурт боор дугайында чугаалажышкыннар кылыр дээш, Кыдатка чеде бергенер. Тываның делегациязы Кыдаттың даштыкы харылзаалар палатазынга крайның орус чурттакчыларының төлээлериң болгаш Таңды-Тываның кожууннарының төлээлериң аразында тыва чонну хамаарышпас чурт деп ат салган керээзи-биле таныштырган. Кыдаттың төлээлери болгаш чугаалажышкыннарда киржи турсан Моолдун делегациязы ат салган документиң хүлээвзэннер. Чугаалажышкыннар үезинде кыдат тала Россия биле Кыдаттың 1727 чылда ат салган керээзинге каш катап эгилеп кээп, доктааганнар. Ооң мурнунда моол хааннарның чагыргазының адаанга тургаш, тыва көшкүн аймактар ховунуң феодалдыг эрге-хоойлузуңга чагыртып чораннар, ол хоойлулар Чингис-Хаанның «Их цаас», «Моол-ойрат хоойлулар» (1640 чыл) база «Халга-Джирум» (1709) хоойлулар чыындызындан алдыңган. Маньчжурлар тус эрги моол хоойлуларга даянган, Богды хаанның чагыргазының адаанда турар бүгү көшкүн чоннарга хамааржыр доктаалдар болгаш хоойлуларның чыындызын тургузуп чогаатканнар – «Даштыкы харылзаалар палатазының хоойлулар чыындызы» (1789 чыл), ооң соонда ол хоойлуларга элзэн хөй немелделерни киригеш, 1817 чылда маньчжур, кыдат база моол дылдарга үндүрген. Ол хоойлулар Цин салгалының императору Тываның чериниң салгал дамчаан ээзи, чонунуң чагырыкчызы дээрзин айткан документ болур. Тываның болгаш Моолдун нояннарыңга, хааннарыңга Тываны кады чагырар эргени берген турганындан Моол биле Кыдат тыва черни тустуунда бодунуң девискээри кылдыр көрүп турганнар. Ынчангаш ол ийи чурт чеже-даа удурланза, тыва делегация Тываны хостуг эргелиг чурт кылдыр чарлааннар.

Ийи эрге-дужаалдыг дарга

1921 чылдың июльда Тывада байдал араттарның политиктиг бот-идекейиниң оттуушкуну-биле база чоннуң национал хосталгаже чүткүлү-биле демдеглеттинген. 1921 чылдың июнь 25-26 хүннеринде

ийи Хемчик кожууннарның болгаш орус делегацияның төлээкчилериң чугаалажышкыннарының үезинде Урянхайның бот-догуннаашкыны, тускай чончу башкарылганың чамдык хевирлерин хевээр арттырары, делегей чергелиг айтырылгарга РСФСР-ниң талазындан хайгааралдыг камгалал, даштыкы халдаашкыннардан камгалал, Казанцевтиң бандазындан тыва араттарның хавырып алганок-чемзээн совет эрге-чагыргага дужаары, Урянхайга садыг-наймааны сайзырадып, эргилдеде чоруп турар орус болгаш моол акашларны бараанга азы алдынга орнаары база тос кожууннарның бүгү Тыва хуралын эрттирер деп дугуржулгаларны кылган. Даа кожуундан ук чугаалажышкыннарда Монгуш Буян-Бадыргы биле Монгуш Нимачап киришкен. 1921 чылдың август 13-16 хүннеринде Суг-Бажыңга бүгү Тываның Тургузукчу хуралы болуп эрткен. Август 14-те Таңды-Тыва Арат Республика тургустунган болгаш Азияның политиктиг картазынга база бир чаа бот-догуннаан күрүне көстүп келген.

Тыва Россияның протекторадын хүлээп алганы Тыва болгаш Россияның чоннарының салым-хуузуң кезээ мөңгөде доңнап, келир үеже бүзүрел-биле көөр арганы берген. Ынчаарга Россия бодунуң протекторадың дугайында чарлааш, Урянхай крайның бот-башкарнырыңга чүге чиги-биле чөлшээрешкенил? Октябрь революциязының соонда Россия бүгү чоннарның эрге-шөлээзиниң декларациязын чарлаан, ооң иштинде чон бот-башкарныр, харын-даа аңгылангаш, тускай күрүне апарып болурун ында айыткан. Тус документиң үндезини кылдыр В.И. Ленинниң «Революсчу ажилчын аңгы болгаш нацияларның бот-башкарныр эргези» деп ажылын алган.

«Социализм дээш революсчу демиселивистен хамаарылга чокка, хаанныг чазакка дарлаткан нацияларның хостуг эргезин негеп турарыыстың ужуру, бир эвес демократчы айтырылгарны, ооң иштинде националдар айтырыын, революсчу езу-биле деңге көрүп каттыштыргаш, шийтпирлевес болзувуса, бистиң сөөлгү демиселивис хоозун сөс кырында артар-дыр. Бистер бот-башкарылганы, хамаарышпас чорукту, дарлаткан чоннарның хосталгазын ажил-агының тарамык чоруун чедип аар дээш азы үүрмек күрүнелерлиг болуксааш эвес, харын-даа улуг, шыырак күрүнелерлиг болур, нация чоннарның чоокшулажып каттыжарын күзеп турар бис, чүгле ол бүгү ылап демократчы, езулуг интернационалчы үндезин чокта болдунмас болгай» — деп, Ленин бижзэн.

Нимачап Монгуш Тыва Арат Республиканың тургустунарыңга улуг үлүг-хуузуң кириген. Бодунуң үезинде Буян-Бадыргының хөлегези эвес, көскү политик чораан. Харын-даа ол Буян-Бадыргының либералдыг көрүштүг үнелелин хевирлээринге улуг салдарлыг болган. Буян-Бадыргы Нимачаптың ажил-ижин бедии-биле үнелеп, башкым деп адаан.

Советтер болгаш партия ажылының бир кол сорул-

галарының бирээзи — революсчуг партияны тургузары. 1921 чылдың март 21-де Коминтерниң күүсекчи комитетиниң чөөн чүк секретариатының мурнундан Б.З. Шумяцкий Сибревкомнуң Тывада төлээзи И.Г. Сафьяновка революсчу партияны тургузар айтышкынны берген турган. 1921 чылдың августа Элегеске Оюн Күрседи баштаан Оюннар кожуунуң революсчу араттары партия тургузар ажилды эгелзэннер. Чүге бо кожуун дээрге, бо чер улугу шагдан бээр орус большевиктер-биле база Белоцарскиниң ажилчыннары-биле харылзаалыг турганнар. Сөөлүнде тус бөлүктүң кежүгүннери партиязын «Угудар яамы» деп адап алганнар. Ол-ла өйде Монгуш Нимачап баштаан хөй кезии дүжүметтер кирип турар бөлүк Би-Хемге база тургустунар. Удатпаанда 1921 чылдың октябрь 29-та Би-Хемниң Кара-Ыяш деп черге РКП-ниң Сиббюро болгаш Сибревкомнуң төлээлериң киржилгези-биле тус бөлүктөриң каттышкан хуралы болуп эртер. Аңаа Тываның араттың революсчу партиязын тургузар шийтпирни хүлээп алган болгаш тургузукчу съездини эрттирер организастыг бюрону соңгаан.

1922 чылдың февраль 28-март 1-де болуп эрткен бирги съездинин ажылынга 40 делегат киришкен. Партияның түр уставын хүлээп алган болгаш төп комитеттиң кежүгүннерин соңгаан. Ооң составыңга нояннар, ламалар болгаш дүжүметтер база кирген. ТК-ның кежүгүннеринге Нимачап, Лопсан-Осур, Түмен-Назыты, Дарыма-Базыр соңгутканнар. Даргазы Лопсан-Осур, секретары Нимачап болган (Тываның төөгүзү, том 2, арын 137-138). Съездиге партияның уставы болгаш программаның дугайында илеткелди Монгуш Нимачап кылган. Ынчалза-даа бо состав-биле төп комитет үр ажилдаван. 1923 чылдың июль 6-да партияның ийиги съездизи болуп эрткен. Партияның тургузуунуң талазы-биле элзэн каш айтырылгарны сайгарып көргөн. Ооң иштинде «ТАРН-ның Төп комитетиниң кежүгүннерин халаар дугайында» деп айтырыг талазы-биле илеткелди Монгуш Нимачап кылгаш, халажылганың кол чылдагааны — ТК-ның кежүгүннери ТАР-ның чонунуң эрге-ажыын камгалап билбезинде деп айыткан. Хуралдың айтырылгарының чеди дугаарында даштыкы херектер яамызының ажил-херээниң дугайында, партияжи даалгазындан аңгыда, тус яамыны удуртуп турган Монгуш Нимачап илеткзэн. Тыва биле Моолдун аразында харылзааларда арай нарын байдал тургустунганын ол демдеглзэн. Моол тала Тываның даштыкы херектер яамызының адынга Тываның төлээлериң Моолга чедип келгеш, Урянхай крайның келир удеги тургузуун сайгарар чугаага киржирин сүмелзэн чагааны чоруткан. Нимачап Монгуш совет чазактың Тываның бот-догуннаашкынын деткзэн албан бижинге үндезилззш, тыва чоннуң күсели-биле Тыва Арат Республика тургустунган болганда, моол таланың саналын озалдаан деп санаар болгаш ол чугаалажышкыннарда киришпес деп дыңнадыны

Моолче чоруткан.

1926 чылда партия бешки съездизинге Буян-Бадыргыны генералдыг секретарь кылдыр соңгуп ка-Дээди удуртулганың үш кежүгүннериниң ийизинге ба-ла ийи хемчик Куулар Донд-биле Монгуш Нимачап ол соңгудар.

1924 чылда Кызылга ТАР-ның ийиги Улуг Хуралы түзүлүп эрткен. Делегаттар хуралга Биче Хуралдың кежүгүннерин соңгуп алган. Ооң даргазынга бир үн-би соңгуткан Монгуш Нимачап албан-дужаалга 1929 чылга чедир ажилдаан.

Диргелип келген айыыл

1929 чылдың январь айының 7-11 хүннеринде ТАРН ТК-ның пленумунга төп комитеттиң ажылының отчедун дыңнап ТАР-ның капиталисттик эволюсчу орук-биле хөгжүлдизиниң программаны сайгарып көргөн. Ол ышкаш удуртук ажилдакчыларның контр херектерин көргөн. Ол үеде политиктиг болгаш эрге-хоойлу системизинге «чоннуң дайзыннары биле демисел чорудар деген үзүлдиг чамдык кежүгүннери бөлүү тергиидеп турган. Төп комитеттиң политбюрозуну шийтпир-биле 1929 чылдың октябрь 16-да партия кежүгүннеринден болгаш бедик эрге-дужаалындан дараазында элтерни хостаан: Буян-Бадыргы Санчай-Доржу, Нарманды Шагдыр, Данзырын, Баазан Чамаян, Сагды, Далаа-Сүрүн Самдан, Сонам, Килейти, Сундуй, Дунгулак, Нимачап, Дембирел. Ол хуралдың «Чонну дайзыннарын сойгалап илереткен» дугайында Политбюро дугаары 46 протоколуңга ат салганнар: Чурмет-Дажы, Булчун, Шагдыржап, Богданов Райтер, Хемчик-оол, Тончай Бодагандай, Дондук, Сандык Мунзук, Тока. Ол өйдөн эгелззш Нимачап Монгуштуң амы-хуу-да амыдыралыңга база айыыл диргелип келген. 1930 чылдың өнчү-хөреңгизин хавырткан соонда, ооң бодун Улуг-Хем кожуунче, оглун Барыын-Хемчикке, кадайын Сүт-Хөлчө шөлүп чоруткан. 1932 чылда Буян-Бадыргы, Куулар Дондук, Шагдыр, Бойду оларны адып боолзаан соонда, Нимачап Монгуштуң мөчүзүн Улуг-Хем эринден тып алган. Өлгөниң чылдагааны билдинмес болуп арктан-даа болза, ону өлүргөш, хемче октапкан боор деп каразыг бар ТАРН-ның ийиги съездизиниң киржикчизи, Россияның Тыва аймааның элчини турган Моолкава чурттап чоран дээрли Ф.Г. Фальский бодунуң сактыышкыннарыңга Монгуш Нимачапты езулуг күрүне ажилдакчызы, Тываны тургузчурунга, сайзыраарыңга үлүг-хуузуң кирип чоран эртем-билигги оолдарының бирээзи деп бижзэн.

2008 чылдың март 19-та актыг черге репрессия таварышканнарның чырыг адын эгидер дугайында ТР-ниң Чазааның Даргазының дугаары 24 доктаалында агарткан күрүне ажилдакчыларының аразында Шеминиң угаанныг оглу Монгуш Нимачаптың ады база бар.

Хонук-оол МОНГУШ, Тываның Хөй-ниити палатазының даргазы.

Медицина ажилдакчызының хүнүн уткуштур

БУЯННЫГ ИЕ

Нордуп Биче-ооловна Кара-Сал 1960 чылдар эгезинде Кызылдың эмчи училищезин чедиинишкниг дооскаш, Саглы эмнелгезинге божудулга салбырынга акушерка болуп ажилдай берген. Билии шыырак, бодунуң тускай эртеминге бердинген, тура-соруктуг, кайгамчык буянның холдуг эмчи.

Саглының ынчан орук-чирии кылдырмаан, район төвү-биле аргыжары берге, 80-90 километр эртип чорааш, Моол чурту-биле аргыжар турган. Нордуп Биче-ооловна эмчи келген соонда, иштиг-сааттыг иелер суурнуң бодунга чигеп, ырак-узак кожуун төвү кирбес апарган. Ынчан ниитизи-биле сумуга бир чылда 100-120 хире чаштар немежип төрүттүнер турганын ам бодап кээрге, суурнуң чаңгыс акушер эмчизиниң ажилының чымыштыгы, харысалгалыгы, берге-даа кончуг турган. Ол — 30 ажыг чылдар иштинде божудулга бажыңыга иелерниң «караан чырыдып», шупту төрүттүнген чаштарның хинин кескен иези боол, Саглы чонунга ачы-буянын едирип келген билдиги эмчи.

Мээң беш ажы-төлүмнүң база хинин езип, чугган кижжи ол. Кандыг-даа берге божуан иелерни чидирг чокка божудуп ораан, буянның холдуг эмчиге үргүлчү-ле мөгейип, четтиргеним илередиксээр мен. Түркөн чылын Россия биле Тываның эмнежилгезиниң 100 чылын байырлаан езинде Нордуп Кара-Салды юбилейлиг медаль-биле шаңнап, демдеглээн болза ел күзелим бар. Амдыгаа дээр бо эмчи үрүне деңнелдиг бедик шаңнал мактал-аа ап көрбээни хомуданчыл.

Бо эмчинин хинин кескен кижилери хомай эвес кижилер боор деп билир мен. Мээң уругларымның 4-ү дээди темниг, бирээзи — ортумак тускай эртемниг, Кызылдың дүрген дуза чедирер анциязында фельдшер. Эмнелгеге орту тускай эртемниг эмчилер дооп кээп, немежип турар апарган. Олар Нордуп Кара-Салдың арга-дуржулганын ренип, эки ажилдап чоруур. Оларга Н.Ооржак, Е.Н.Ооржак, З.С.Монгуш эш, өскелер-даа хамааржыр. Ооң онда Нордуп Биче-ооловнаны уруг-р эмчизинче шилчиткен. Уругларны Нордуп эмчи хүлээп, хайгааралга алыр турган. Чаа төрүттүнген чаш кижилерниң дыкшылы, өзүлдизи дээш сагыш чок-ашкыны, эмнээшкени нарын болгаш

берге болур. Маңаа кызымак, чүткүлдүг, билди-шидиги кижжи негеттинер. Нордуп эмчинин бүгү назынында ажилдап келген үезинде өзүп-доругу чораан чаштары ам улуг кижилер болган. Оларның аразында эмчи, башкы, спортчу, тудугчу, малчын, культура ажилдакчылары дээш кымнар-даа бар.

Нордуп Кара-Сал-биле мергежилвис ийи аңгы-даа болза, хөй-ниити ажилын чедиинишкниг кылып чордувус. Партия дүшкен үеде ылангыя коммунист кижилерни хөй-ниити ажилыга хаара тудар турган. Чижээ, партком кежигүнү, штаттан дашкаар профком кежигүнү, көдээ совет депутаты, район совединиң депутаты, дружина, агитатор дээш-ле баар. Кижиге хостуг үе черле турбас, боттун хууда ажил-амыдыралы ийиги чергениң апаар.

Нордуп биле Комбуй-оол Кара-Салдарның өг-бүлөзи кончуг эп-найыр-алдыг, ажилчын өг-бүлө. Олар — 3 оолдун, 2 кыстың төлөптүг ада-иези. Улуг оглу Борис Комбуй-оолович Кызылдың политехниктиг факультетиниң ректору, деканы чораан. Амгы үеде Кызылдың күрүне университетиниң ректорунуң оралакчысы, техниктиг эртемнерниң доктору. Ийи кызының бирээзи — Кызылдың 1 дугаар школазының дээди категориязының төөгү башкысы, өскези — ТКУ-нуң политехниктиг факультетинде башкы, ийи оглу чолаачылар дээрзин билир мен. Бо хүнде Нордуп биле Комбуй-оол Кара-Салдар хүндүлүг дыштанылгада-даа болза, хууда ажил-агыын тудуп, чүсчүлөр санынче кирип турарлар. Олар шээр малын көдээде, бода малын 100 ажыг боттарының өдөк-коданында тудуп, ажы-төлүнге эътти, сүттү бүдүрүп берип чоруур. Нордуп Биче-ооловна ам удавас 75 харлаар дээрзин билир мен. Ынчангаш хүндүлүг эмчимге эмчилер хүнүн таварыштыр дараазында каш одуругну бараалгаттым:

*Ажы-төлүм хинин кескен
Авыралдыг эмчим сенээ
Аас-кежик, чедиинишкни,
Ам-даа хөй чыл чурттаарыңны
Алгап-йөрээп күзеп тур мен.
Буян кылган ажил-ижиң
Бузуп болуп четпезин дээш,
Бурган сени шаңнаар боор деп
Бүзүрелим илереттим.*

Ооржак СУНДУЙ.

Кызыл хоорай.

ЧЕТТИРГЕНИМ ИЛЕРЕТТИМ

Ак халаттыг, буянның, эргим эм-леривис дугайында «Шын» солун аарыштыр бижикседим. Мээң улуг тум хеп-хенертен аарый бээрге, а-Хөлдүн эмчизинге чыттырган. Хүн «Дүрген дузага» хайгаарал чизи. Олеся Геннадьевна Сотнам штады эмчи сестралары озалда-ын хөдөлгенинге улуу-биле четти-римни илередип тур мен.

Май байырлалының хүннеринде а-Хөл кожуунуң улуг эмчизи, хирург Андрей Валерьевич Межекей, хирургия бырының сестраларына баштайгы эээшкенин чорудуп, шын диагнозу тузуп, оглумну Шагаан-Арыга кести-и-биле чоктаткан. Бергедээ оглумну эинде 3 шак иштинде кезишкенин туткан хирург Владимир Алексеевич ерекке база хирургия салбырының и сестраларына, санитаркаларына конук реанимация салбырынга дун-дивейн, уйгу-дыжын харамнанмай, чап-тежээп келгенинге өөрүп четти-ривисти катап-катап илередип тур бис. Умга хан дужаарына дузалажып, ериалдыг болгаш моральдыг дуза-ан эриг баарлыг улузум: күдээлерим

Аяс Яндараа, Алдын-Херел Хорлуу, Адыгы Сундуй, дуңмаларым Олег Баазанович, Долаана Деспижековнага база Сараана, чаңгысклассчылары Салим Каадыр-оолович Сандуу биле Вячеслав Дуват-оол, сагыш аарып турган төрөлдөрим база эш-өөрүм Копейек Монгушевна, Нелля Монгушевна, Марита Солаан-ооловна, Мария Шойзат, кады төрөөннерим Чечек биле Зинаида Дажыевналарга четтиргенивисти катап база илередип тур бис.

Чаа-Хөл, Улуг-Хем кожуун эмнелге-лериниң улуг эмчилери А.В.Межекей биле А.К.Чадамбага черге чедир мөгейдивис. Берге байдалга турган оглумну эмнеп, кижжи-биле топтуг-томаанныг, эвилең-ээлдек чугаалажып, езулуг боттарының мергежилинге бердинген эмчи ажилдакчылары барын ийи ка-раам-биле көрдүм. Ие кижжи болгаш сеткилим өйүп, бо буянның, ак халаттыг кижилерге эмчилер хүнү-биле изиг байыры чедирип, ажилыңарга чедиш-киннерни, ал-бодуңарга кадыкшылды, өг-бүлөңерге аас-кежикти, ак орукту сеткил-чүрээм ханызындан күзедим.

Зоя МААДЫ.

ИДЕГЕЛДИГ ЭМЧИ СЕСТРАЗЫ

Кеш аарыглар салбы-рының эргелекчизи, дээ-ди категорияның эмчизи Айна Михайловна Чым-ба. Даштындан көөрге шириин ышкаш көстүр, чугаалажы бээрге, эвилең-ээлдек, чазык, бөдүүн чаңы кижини кайгадыттар.

Ол эртенниң-не эмчи сестраларын, санитарка-ларын эдиртип алгаш, палата бүрүзүңге кирип, хынап, ында чыдар кижилерниң кайы-хире сегип чыдарын сонуургап, оларның-биле далаш чокка чугаалажыр эмчи. Бичии када аарыг кижиге чүү четпейн турарын, айтырыгларын билип алыр. Чыдар кижилерниң бүгү ма-га-бодун, оорга-мойнун, хол-буттарында аарыг черлерин ческинер бодап-даа чок, салаалары-биле аай-дедир суйбап, оваарымчалыг хы-наар.

Бистиң 2 дугаар пункту-нуң кол харысалгалыг сестразы Чинчи Шол-бан-ооловна Шаңгыр-оол чаа-ла үжен хар иштинде, аныяк-даа бол, бодун улуг назылыг кижилер дег ал-дынар, чугаа-домаа топтуг, бүдүштүг. Чинчи Шаңгыр-оол эмчизиниң даалгазын езу-гаар ажилдаар, ону бичии-даа хажыдышкын чокка күүседир чаңчылдыг. Мында эмнээшкени өске черлерге бодаарга, аар, улуг. Ша-лыпкын шимчевес болза, үезинде четтикпейн баар. Сыкыртырындан аңгыда, янзы-бүрү мазытар чаап, растворлар-биле чиңнээр,

аштап арыглаар. Аарыг ки-жини эмнеп турда ажилыңга мергежээр, шалаже мазы төгөр хамаанчок, дамды-лаан хензиг чаштангы безин-чок боор. Ындыг турда, эм-таң камналгалыг боор. Чин-чи Шаңгыр-оол эртенниң 8 шактан дүштекиниң 3 шакка чедир ажилдааш, улаштыр хонар дежурный сестра-ларга ажилын хүлээдир. Олары уйгу-дыш чок хондур аарыг кижилерге бараан бо-луп, чаңгыс эп-сеткил-биле ажилдаар. Эрес-кежээ, олут орбас эмчи сестраларына С.Б.Күжүгет, А.А.Намзал, С.А.Монгуш, Э.М.Шойзат олар хамааржыр.

Бир дугаар пунктуң улуг сестразы Г.Б. Сатбүдүн корпуста аарыг кижилерни сыкыртып, эмнеп турар. Ооң ажылгалга мергежээни кай-гамчык, дамыры көзүлбес улустарның дамырын до-раан тыпкаш, чазыг чок-ка сыкыртып каар. Аарыг кижилер бот-боттарының аразында «часпас, чымчак холдуг сестравыс» дижир.

Аарыг кижилер дис-пансерниң ажилдакчыла-рын хүндүлээр, оларның негелде сөс-домаандан эртпес. Палатаның арыг-силини, дериг-херекселинге хумагалыг, камныг болурун бот-боттарын сургажып, дыңнажып оларлар.

Чедиги хонуунда кижжи бүрүзүн, ылангыя бичии уругларны, ваннага албан чундурар, ону А.Б.Донгак харылап турар. Аш-чем — аарыг кижилерге бир ду-

гаар негелде. Адаккы каът-тан поварларның кылган аш-чемин У.У. Авыда биле М.М. Дүлчүр ийиги каътче үндүргөш, аарыг кижилерни шынарлыг изиг чем-биле чемгерер. Кижиниң кежи шып алганы организмнер-ни камгалавышаан, боду-янзы-бүрү аарыгларга та-варжып турар. Сөөлгү үеде кеш аарыг улуг, бичии-даа кижилерниң саны көвүдөп турары улуг сагыш чоааш-кынны болдуруп эгелээр. Ооң кол тыттып турар дөзү агаар-бойдус, аш-чемден деп турар. Чамдык бодап чок, тенек кижилер бо дис-пансерни оюп эртерин орал-дажырлар. Улустар «бо кижжи багай аарыглыг киж-ди-аа» деп бодай бээр сеткили-ле турган боор. Ийе, бо эмнелгеге шээр аарыглар эмнээр салбыр база бар. Бар-даа болза, оларның аштаныр-чемне-нир, удуур-чыдар палата-ларын тускайлап, аңгылап каан. Оларның-биле аарыг улустар аразында ажык харылзаа чок. Кандыг-даа аарыгдан камгалаттыг кижжи делегейде чок дээр-зин кижжи бүрүзү билир. Бо диспансерде кандыг-даа эрге-дужаалдыг, ажилдыг кижилер бар: эмчи, башкы, эртемден, агроном, спорт-чу, тудугчу, шагдаа, мал-чын... Олар шупту чогуур эмнээшкенин эрткеш, каң кадык ажил-ижинче чаа күш-биле кириптерлер.

Серен БЮРБЮ.

Кызыл хоорай.

ЧЫЛЫГ СӨСТҮГ, ЧЫМЧАК КӨРҮШТҮГ

Бо чылдың март айда Кызыл хоорайның карак эмнелгезинге эмнедип турдувус. Ында арыг-силиг, чылыг. Эмнелгеге аныяк коллектив ажилдап турар болду. Хүнде аарыг кижилерни 5 катап эм дамдыладып сыкыртыр, 5 катап чемгерип турар. 60-70 хар ажа берген улуска бүгү таарымчалыг байдалды тургусканы өөрүнчүг.

Улуг эмчилер эртенниң-не кээп, аарыг кижилерниң байдалын хынап турары магалыг. Аныяк эмчилер даанган ажилыңа харысалгалыг, аажок сагыш човангыр, эвилең-ээл-дээ-биле аарыг улустуң сагыш-сет-килин көдүрүп, өөртүп турар. Кады кирген өөрлеривис-биле 40 шаа кижини кызымак эмчилер эмнеп турду.

Эмчи кижиниң чүгле холу эвес, чылыг көрүжү, чымчак сөзү эмнээр дээрзи кончуг шын. Бүгү-ле байдал-ды аарыг кижилерге эптиг кылдыр тургузуп берген эмчилеривисти дем-деглексеп тур бис: кезип эмнээр улуг эмчилеривис Айлана Бюрбэевна, Галина Васильевна, эмчи сестра-лары: Клара Отак-ооловна, Майя Чимит-ооловна, Валентина Чудурук-паевна, Долаана Хүреш-ооловнага сеткиливистиң ханызындан мөгейип, эмчилер байырлалы-биле чедиш-киннерни, аас-кежикти күзедивис.

М.Натсак болгаш

39 кижжи ат салган.

Тывада «Кадыкшылдың маршруду» төлевилелдин боттанышкыны уламчылавышаан

Кардиолог, офтальмолог, эндокринолог, невролог, УЗИ талазы-биле эмчи база рентген-лаборант дээш тускай эртемниг эмчилерден тургустунган Кызылдан көжүп чоруур брига-да бо удаада Өвүр кожуунуң чурттакчыла-рын ийи хүннүң дургузунда хүлээп ап, ханы шинчилгени эрттирген. Найысылал Кызылче чоруп турбайн, төптөн келген эмчилерге амгы үениң бедик технологтуг дериг-херекселинге шинчидип алыр органы кожуунуң 614 чурт-такчылары алган.

Кардиолог эмчи 83 кижини шинчээр, оларның 73-үнүн ханының базышкыны улуг, 14-үнүн чүрээниң шыңганнары аарыг болган. Ийи кижиниң чүрээ кемниг база бир кижжи төрүмелинден чүрээ аарыг дээрзи тодараттыган.

Эмчинин хүлээп алышкыныга кирген херээженнерниң хөй кезии семирер аарыгдан халаажырап чорууру илереттинген. Эндокринолог-ка 121 кижжи шинчиткен, оларның 48-инге «кадык» деп түңнелди берген. Чигир аарыының бирги ча-дазы-биле аараан 1, ийиги чадазында 12 кижини илереткен. Эмиг бестеринге маммографияны 68 херээжен эрткен. Шинчилгениң түңнели-биле аарыг кижилерге эмнээшкени талазы-биле арга-сүмени эмчилер берген.

Тываның Баштыңының эгелекчи саналы-биле «Кадыкшылдың маршруду» губернатор төлевилели 2014 чылдан бээр чурттакчы чоннуң кадыкшыл байдалын шинчип хынаары-биле республиканың кожууннарынче үнүүшкүннерни чорудуп, тус черниң эмнелге албан черлеринде эмчилеринге организастыг-методиктиг дузаны чедирип турарын сагындыраал.

ХӨӨМЕЙЖИНИҢ ЫДЫКТЫГ САГЫЛГАЛАРЫ

Эргим хүндүлүг, энерелдиг тыва чонувус! Эрте-бурун шагда Азияның төвүнге ада-өгбелеривистиң тып эгелеп каан, аржаан суу дег арыг хөвээр салгалдар дамчып келген хөөмейивистиң ук төөгүлүг эки эдилелин улаштыр дамчыдар чаңчылын сагып, эң-не үнелиг кеззэн, улпас чагыг сөстөрүн сактып, силерге дыңнадып хүлээдириң чөпшээрер көрүңер.

Тыва хөөмей кажан-даа үстүп төнмөс, мөңгө назын ырызы болгаш үе-шагның өскерлиринге, анаа ыры, нота дүрүмнеринге, билдингир кыска хөмчээлдерге чагыртпас, делегей дег делгем, хостуг хөй-хөй үннерниң (хөөннерниң) кыйгызы болур. Ол дээрге өгбелеривистиң чырык чер кырынга төрүттүнген тыва кижиге бүгү-ле амылыг чүүлдер дег, ие бойдустуң, дээр аданың төлү деп кижизидип, долгандыр өртемчейни дыңнап камгалаарын «сөс чок» үш тудуш харылзаалыг үннер-биле (хөөмей, сыгыт, каргыраа) көргүзүп чорааннар. Хөөмей анаа-ла бир чаңгыс аай үн (звук) эвес, а сагыш-сеткилден укталып, ишти-хөңнүвүстен келир чажыт, чараш хөөннер-дир. Ону аастыг-ла кижиге шыдаптар, белен, амыр деп бодап, семзэн ажыг чок.

Ынчангаш эртиневистиң төөгүзүн, утка-шынарын, тыва дылывыстың үндезин чаңчылдарын билип албайн, хөөмейниңшын күүселдезин будап, күш-биле албадалдыг, арын-шырайында көскү илерел чок, хоозун, анчыг өттүнүүшкүннер кылып, ону анаа хөг азы шоу кылдыр көргүзерин соксадыр херек. Арыг күүселделерни эгидип, хөөмейни камгалаары чугула. Хөөмейлээр күзөлдиг улусту шын башкарып, өөретпес болза, үн эдерип, сөс катап-

тап, бир-ле херексел ажыглап, анаа ыры, хөгжүм аяны сүрер чүүлдер эртиневистиң хостуг ужарын «кажаалап», хойтпактап эгелээни ол.

Боттарывыстың үндезин чаңчылдарывыс сагывайн, айтып берген чаа, өске орук дүрүмнеринге чагыртып, чогаадып каан хөмчээлдерден эртип чадап чоруурувус хомуданчыг. Чеже-даа сайзырал, хөгжүлдө негеп турар болза, үе-шаг-биле бадыткаптыңан дылы-выстан хоорлуп, кайнаар хадыйр бис? Тоолдарда бижип каан дег хөвээр, четчир болгаш артар аңныг-меңниг Тыва-выстан өскө чөлээштелген чер тыппас бис. А хөөмей дээрге Октаргайже ужуккан өткүт үн (сыгыт), черивистиң делгемнерин көргүскен ыры (каргыраа) база кижилерниң амыдырал-чуртталгазын чырыдып чоруур өгбелеривис өргүлү, өшпес хүн дег эртинге (хөөмей) чаяан-дыр. Ону тып, чедир билип, шын күүседириниң үш кол салымныг оруктары бар.

Бирээде, чаяан-салым оруу. Хөөмейлеп чораан ада-иеден чайгаар төрүттүнер салгалдарның ыдык хүлээлгелиг оруу. Йиде, ук-төрелдериниң төөгүлүг оруу. Улуг өгбелерин дөзөп, аймак төрелдериниң кежиин уктап уламчылаар орук. Үште, ада-өгбелерниң ак оруу. Мурнунда эш-өөрүн эдерип, бодунуң күзөл, сорулгазы-биле көрүп, дыңнап, өттүнүп тургаш, тып өөренириниң чүткүлдүг оруу.

Ынчангаш чажындан тура кадыкшылы эки 3-6 харлыг оолдарның хөөмейге сонуургалын эскерип, шын, далаш чок үн, тыныш база дылын сайзырадыр эптиг мергежилгелерни кылдырып өөредир. Эге үндезин белеткелди үргүлчү кылыры чаңчылы апаарга,

хөөмейлээр назыны узун, күүселдези тода, өткүт болур. Чаяан-салымныг өгбелеривис шаандан тура узун-тыныш, дүрген чугааларны салгалдарыга өөредип, тыныжы-биле үнүн хынап башкарының, иштики-даштыкы органнарын угаан-биле ажылдадырынга чаңчыктырып, иштики сеткил-хөөннерни оттуруп, деткиир чажыттарны дамчыдып чорааннар. Оларның үезинде өңчү-хөреңгизинден эгелээш чүнү-даа дамчыдып, айтып азы көргүзүп берип чораан болгай. Кижиниң сонуургалын чажындан эскерип деткиир чаңчылдар хөңнү, туразы чок чүүлдерге албадал-биле өөредирин хоруп, соксадыр турган.

Тыва хөөмейни кым-даа төндүр «өөренип», доозуп шыда-вас, ол — кезээ мөңгөде чалыы хөвээр артып каар, үзүктөл чок уланчылыг, өскертимес эртинге-дир. Чайгаар салгаан салгалдарның бүгү назынында эки эдилеп, дамчыдар ыдык хүлээлгези. Хөөмейниң тыптып өзөр чери ада-иезиниң өөндөн, өпей ырыдан эгелээр. Улаштыр хөвирленип быжыгары долгандыр турар амылыг бойдус хүрээлелден алдынар. А мергежил, дуржулга эш-өөр, чонундан, амыдырал-чуртталгадан келир. Кым-даа хөөмейни бодум тып «өөренип» алдым деп болбас. Бир-ле кижиниң күүселдезин дыңнап, сонуургай бээр, «сөс чокка» хүлээп ап, бүдүү өөренип эгелээни ол. Бо домактар хөөмей (хөй-хөй үн) чонувустуң ук-төөгүлүг эртинези, күүседикчилерниң тускайлаң онзагайын илередип турар.

«Сөс чок» азы хөгжүм херексели ажыгласа шын күүселделерни профессионал хөгжүмчүлөр, аңгы омактыг кижилер база чамдык улус эрги

бөдүүн хөвир, чавыс, мергежил чок чүүл деп бодап көөрү меге билиштин-дир. Сөс чок күүселделер (тайга, кожагар, хову-шынаа каргыраалары) эң-не нарын, чараш, бедик арга-дуржулганың хөй-хөй үннер-биле (хөөннер) бодап алган күзелин чуруп көргүзери болур. Аксынга, холунга артык, шаптык чүүлдер чок, арыг, чараш күүселделерни эгидип, шынап-ла, ишти-хөңнүвүстү ажыдып көрээлиңер. Иштики делегейивистиң ховар эртинезин арыглап камгалавас болзувусса, даштыкы дааш-шимээниң чаа хөгжүм ооң хөй-адын өстүрбөс, бижиктиг эртем дүрүмүңге «кажааладып», чаңгыс аайлап болурунун айылы келген.

Хөөмейжиниң ыдык сорулгазы — кандыг-даа алдар, мактал сүрбейн, бүгү назынында төрөл чонунга бараан болуру, чажыт эртинезиниң ачызы-биле кижилерни чазыктырып, «сөс чокка» иштики сагыш-сеткилди оттуруп, амыдырал-чуртталганы каастап сергедир. Ынчангаш көрүкчүлөр база карактарын шимгеш, хөөмейниң хөөннерин чүрээ-биле дыңнап, угаан-биле көрүп, эртиневистиң хөй-адын эскерип, кежиин алып. Карак өөртүр, өң-баазын, кулакка тода, дааштыг чүүлдер кажан-даа хөөмейни солуп, ажып шыдавас. Ол өшпес чаяалгавыс-тыр. Тыва хөөмей күүседикчииниң иштики делегейинден ажиттынып үнер болгаш кандыг-даа омактыг кижиге сөс, тайылбыр чокка билдингир, хостуг, делгем, дыңнаксанчыг ужуру ында. Хөөмейниң (хөй-хөй үннерниң) хөй-ады-биле дыңнакчы бүрүзү боду дужунда каяа-даа чедир «ужуткаш» келир. Ол эртиневис — бот-тускайлаң чоруктуг болгаш чаңгыс черге доктаап катаптыгымас,

ниити делгереңгей байдарны, ханы утканы илердип көргүзөр кыйгырыг үнне сеткил-хөөннер-дир.

Ынчангаш хөөмейивис эрткен база келир үевис-би, тудуш харылзаалыг төөгүвү херек кырында көстүп чору эртиневис. Ону кижиге бо-ганы угбас, албас. «хуужуду» болбас. Сөс, домак база өскө даа чүүлдер-биле хөөмейни утка-шынарын четче, до-тайылбырлап, көргүзүп шыда-вас бис. Эртиневисти оруун, сорулгазын ажык, чыры сеткил-хөңнүвүстен тып, көрү күүселделерден «номчуп», билип артар бис. Өгбелеривисти чагыг-сүмелери:

1. Хөөмей — чонувусту ук-төөгүлүг, салгал дамчыг чаяаны. Кым-даа мактаны өскелерни ажып кагдым деп эрттир хөөрөп болбас.

2. Хөөмейжи агаар-бойдусту бар бүгү-ле үннерни дыңнап дириг амытаннарны камгалап ужурулуг.

3. Хөөмейжи чурт аңгылава кижиге өскөлөвөс, каяа-даа чоруур, дузаарга сеткилдиг, а оруктуг болур.

4. Хөөмейжи күш-биле абаданып, хөңнү чокта, эпчөө күүселделер кылбас, бодуну тускайлаң аянын тывар.

5. Хөөмейжи хөрек-чүрекке баш меделерге хоралыг чүүлдерден ойталап, кадык, серге болур.

6. Хөөмейжи эртинге чаяаны салгалдарга дамчыдар ыдык хүлээлгелиг.

7. Хөөмейжи төрзөн дылын эки билер, төөгүлүг чаңчылдарын сагып, бадыткаар ужурулуг.

Аңгы-оол ХЕРТЕК
хөөмейжи, бирги категорияның башкызы.
Муур-Аксы суур.

2015-2016 чылдарның күскү-кышкы үезинде өөредилге, социал адыр болгаш ЧКА объектилериниң кышка белеткелиниң дугайында ДЫҢНАДЫГ

Таңды кожунуң ажыл-амыдыралының кол айтырыы болза 2014-15 чылдарда социал адырның болгаш ЧКА-ның (чуртталга-коммунал ажыл-агыйының) объектилериниң үзүктелиштин чок ажылы болур, ол кожунуң удуртулгазының доктаамал контролонга турган.

2015-16 чылдарның күскү-кышкы үезинде одалга-энергетика комплекзиниң болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агыйының объектилерин чогуур үезинде болгаш шынарлыг белеткээр сорулга-биле 2015 чылдың май 15-те Тыва Республиканың Чазааның «2015-16 чылдарның күскү-кышкы үезинде одалга-энергетика комплекзиниң болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агыйының объектилериниң белеткелиниң дугайында» №238 доктаалын езугаар «2014-15 чылдарның күскү-кышкы үезинде одалга-энергетика комплекзиниң болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агыйының объектилериниң ажылының түңнелдериниң болгаш 2015-16 чылдарның күскү-кышкы үезиниң ажылынга белеткелдин дугайында» доктаалдың төлөвилелин белеткээр.

2015-2016 чылдарның одалга сезонунуң үезинде 5810 тонна хөмүр-дашты чарыгдан, 2015 чылдың 01.06-ның байдалы-биле албан черлеринде 612 тонна хөмүр арткан.

Хөмүр-даш сөөртүлгезин эрткен чылдың сентябрьда эгелзэн. Одалга сезонунуң төңчүзүңге чедир кожунга 5810 тонна хөмүр-даш негетинер деп санаан турган. План езугаар апрель айда 305 тоннаны сөөртүр ужурулуг. Ону 100 хуу күүсеткен. Бо хуннерде кожунда 614 тонна хөмүр-даш арткан. Таңды кожунуң өөредилге, социал адыр болгаш ЧКА черлери-биле хөмүр-даш чедирериниң керээзин «Хаттыг тайга» КХН чарган. Ол ышкаш одаар чүүлду кири сөөртүр кылдыр хуу сайгарлыкчылар К.К. Оюн-биле, А.И. Кудрявцев-биле, Р.Н. Айвазян-биле база керээни чарган.

Хөмүр-даш чедирер ужурулуг ырак болгаш чедери берге черлер кожунда чок.

Социал адыр:

1. **Өөредилге албан черлери.** Ында 28 өөредилге албан черлери санаттынып турар: 10 школа, 14 уруглар сады, 4 школа назы четпзэн өөредилге албан черлери.

Одалга сезонунда оларның чарыгдар хөмүр-дажы 3958 тонна. Бүгү албан черлеринде температура чуруму сагыттынып турган. Бо чылдың июнь 1-ниң байдалы-биле 131 тонна одаар чүүл арткан.

2. **Культура албан черлери.** Культура килдизинде 15 объект бар. Температура чурумун бүгү албан черлеринге сагып келген. Культура албан черлеринге одаар ужурулуг хөмүр-даш 1079 тонна, амгы үеде 96 тонна арткан.

3. **Кадык камгалалы.** Ында 11 объект бар: Таңдыда кожунуң төп эмнегези, өкпе аарыглары эмнээр салбыр, 8 ФАП-тар. Одалга сезонунуң үезинде 508 тонна хөмүр-дашты одаан. Одалга сезону эки эрткен. Ам-даа 131 тонна хөмүр бар.

Кожунуң болгаш сумуларның 8 чагыргалары ажылдап турар. 2014-2015 чылдарның одалга сезонун озалондак чок эрттирген. Кожунуң албан черлери 625 тонна хөмүрнү одаан, 2015 чылдың июнь 1-ниң байдалы-биле 19 тонна арткан.

Кожунда коммунал комплекзиниң 4 бүдүрүлгези ажылдап турар. «Бай-Хаак тепло» КХН, «Каптаж» КХН, «Тываэнергону» участогу, районнуң газ чери. Одалга сезону тайбың эрткен.

Хөмүр-даш сөөртүлгезин транспорт организациялары үзүктелиштин чок, график езугаар боттандырган. Чурттакчы чонну хөмүр-даш-биле ТР-ниң «Чүк сөөртүлгези» КУБ, ол ышкаш хуу сөөртүкчүлөр хандырып келген, 1 тоннаның өртзө 3000-3200 рубль.

Кожун девискээринге онза байдалдарны кожун чагыргазы болгаш албан черлериниң удуртукчулары болдурбааннар. Одалга сезону 2015 чылдың май 15-те доозулган.

2015 чылдың май 30-ниң байдалы-биле Таңды кожунда санитарлыг аштап арыглаашкын дугайында ДЫҢНАДЫГ

Таңды кожунуң девискээринге чаагайжыдылга болгаш санитарлыг аштап арыглаашкын айын эртти-

рери-биле 2015 чылдың март 31-де кожун чагыргазы «Таңды кожунуң девискээринге чаагайжыдылга болгаш санитарлыг аштап арыглаашкын талазы-биле субботниктерни эрттирериниң дугайында» шиитпирни хүлээп алган. Хемчеглерниң планын болгаш ажылчын бөлүктүн составын ол шиитпир езугаар бадылаан. Кожун чагырыкчызының шиитпир-биле хемчеглерниң планын болгаш ажылчын бөлүктүн составын бадылаан.

Кожун девискээриниң санитарлыг аштап арыглаашкынының үезинде Таңды кожунуң чагыргазы «Тиилелгениң арга-арыы» деп акцияга дүүштүр Таңды кожунуң девискээрин ногаанчыдар сорулга-биле 659 дес ыяшты, ооң иштинде 28 чадаң ыяштарны тарып олурткан, өөредилге албан черлери—283, сумулар—256. Чагытай хөлге—120 дес ыяшты тараан. 159 чалдарны болгаш чечек тарыыр черлерни кылган. Бо ажылга кожунуң 90 организациялары болгаш албан черлери, сайгарлыкчылар киришкен. Субботникке шупту 11348 кижиге киришкен, оларның иштинде ажыл чок хамаатылар 188 кижиге, школачылар 2206, чурттакчылар 8016 кижиге киришкен, 114 сантехниканы хаара туткан, 1327 тонна бокту үндүр сөөрткен.

2015 чылдың май 22 болгаш 29 хуннеринде субботник эрттирип турар үеде Межегей сумузуңуң чагыргазы Дус-Хөлдү аштап арыглан, аңаа 28 кижиге киришкен, оларның 18-и — студентилер, 2 автомашинаны хаара туткан, 15 тонна бокту үндүр сөөрткен.

Хадың хөлдү аштап арыглаарыга Таңды кожунуң чагыргазы өске организациялар болгаш албан черлери-биле киришкен, 21 кижиге ажылдаан, 3 автомашинаны хаара туткан, 8 тонна бокту үндүр сөөрткен.

Чагытай хөлдү Таңды кожунуң чагыргазы Дүрген болгаш Балгазын суму чагыргалары-биле база организациялар болгаш албан черлери-биле кады арыглап аштаан. Ол ажылга 117 кижиге киришкен, 10 автомашинаны хаара туттунган, 18 тонна бокту чайлаткан.

Улуг Тишлелгениң 70 чылынга

НАЗЫН МӨҢГЕ ЭВЕС БОЛГАЙ

Бистиң ачаавыс Донгак Чамзыи — дыка солун төөгүлүг кижилерниң бирээзи. Ол бичии чораан чылдарын, аныяк үелериниң дугайында уккы-төлүгө дыка чечен кылдыр чугаалап берип чорду. Бичежек тоолдар, трожулар кыдырааштарын шыгжап, адагалап, ында-хаая ужулгаш, номчулуп, ачаавысты сактып, чамдыкта каттыржып чугаалажыр-дыр бис. Эрес-кежээ ачаавыстың Ада-чурттуң улуг дайынының үезинде 14 харлыын аңнааш, фронтуга өлүк-кешти, кешти чорудуп турганын душ бооп алдывыс. Моол үжүктөр-биле бижээ, арта солагай хол үжүүн эде-хере тырткаш, силерже чорудуп олур бис. Ачаавыстың бижээ чүүлүн солунга парлап бээрлерни диледивис. 80 харлыг ачаавыстың сагыжы амыраар боор.

Хүндүткел-биле,
Донгак Чамзыиевичиниң ажы-
елдери Дагбалдайлар.

Кашпал хемниң кижилери

Бистиң Чааты бажынга чурттап чоран бир төрөл бөлүктү «Ээр-Хаайлар» кижир чүве. Ээр-Хаай деп аттыг киден үндезилеттинген дээни кай. Ол төрөл бөлүктүң чамдыызы Улуг-Хем жуунуң Хендергениң Могай деп биче минге чурттап чораан. Оларның үредызыындан ам-даа Хендергеде чурттап чоруурлары бар ийин. Алдарлыг-тыг-даа кижилер чорааннар. Мөге-лүй-оол «Чыраа-Кара» деп шолалыг. Мөге Бегзи-Хуурак. Ол фронтуга чораш, бажынче балыглаткан. Ынчангаш «Чарык-Баштыг» деп шолалап алган. Ол ады-биле Ак-Талда бир кудумчуну аңан, мен ол хуралга олуршкан мен. Ол чар-аттыг кижилер ам бистиң аравыста. Чер кырында мөңгө чүве бар эвес, ып аарааш, чок апарганнар. Олар ийг чорааш, ажы-төлүн ажыл-ишке, ем-сургуулга чедирип каан, олары ам мурнунда ажылдап чоруурлар. Чаатыга чурттап чораан Ээр-Хаай-ның бөлүүн Натпий-оол деп оолдуг үңмөй деп кырган баштап чоруур. Кырган кижиниң ол шагда адын ар эвес, Лама деп шолалыг чүве ийин. Ынчан 1941 чылдың күзүнүндө рнүң Хоолу же көжүп ажа берген бис. ончуг берге, Ада-чурттуң дайыны эге-и. Ол үеде амгы Өвүрнүң Чалааты су-Улуг-Хем кожуунга хамааржып тур-Ол шагда суму даргазы Чарык-Доржу кижиге, чогуу адын билбес мен. Нам азы Кыргыс Дандар-оол, оон адын да билген мен. «Дүржөк-Садараан» даа шолалыг ашак чораан, чоокта болду, оон оолдары ам Хендергеде тап чоруур ийин. Ишти, каш кижини, Кызыл-Довурак-елдирткеш, Хоолу бажынга Кызыл ийге дузалаар, аң ээди белеткээр ада тургузар, аңаар, эрес-кашпа-шынчы эрлер херек дээн, үш айны эге чедир анаа улус шилип алыр деп тпир бар дээрге, мен-даа иштимде-зап, боо чок канчаарыл деп бодал-жымга шокараш деп эрти. Меңээ: ың кажыл, кымның оглу сен, аңнап-р сен бе, боон бар бе, адың бар — деп хөй-ле айтырыг салды. Ам аар, чамдызын мегелээр ужурга-ыштым. «Харым 18, боом чок, оон шупту чүвем бар» — деп мегеледим. инмас болза хоржок, ынчан харым 14-н. «Бичежек-ле кижиге-дир, ажырбас-дээрге, амырааш, чүгле өрү халый-ээн мен.

Бистиң бригадывысты 5 кижиге кылдыр-ткээш, аажок сургаан чүве: кыс аң-ө-лүрбес, кайы хамаанчок аң чер-пас, ырак черге аң боолап болбас,-глангаш, хөй черге өлүр. Бо бүгү-алды эрткен соонда өөрүм шупту-г болган. Меңээ ам дээрде мону-п тур дээш, буттап каан, соондан-р аажок узун боо берди. «Эрги орус,

кара бырдаан-дыр, дээр аажок. Бачы-лай шагда ашактың боозу-дур». 20 окту-го хопалыг, коргулчунун хепке октаар дээш-хевин база берген. Ол хүнден эгелээш-Хоолунуң аңчы бригадывыстың кежигүнү-болган мен. Оон соонда аъттарны да-лааш, аңнап эгелээш бис. Бригадиривис-Узун Майынды деп аныяк эр, кежигүннери-Баазан, Натпит-оол (Начынак), мен, оон бир эживистиң адын уткан-дыр мен. Ынчангы Хоолу бажының аңының хөйүн-канчаар, ону ашактар мал оѳду оѳттаар-кулугурлар дээш, дүүргеге хөй дары-октап алгаш, боолап ойладыр чүве, ону-өлүрбес-даа. Магалыг-ла турган аа.

Ол кыжын часка чедир аңнаан улус-биле кады аңнап кыштаан мен. Аңчы эр-лер ачызында бодум ийи сыын, 9 элик, ха-ван, ас, күзенни элээн хөйүнү бораастааш, бригадага дужаадым. Бистиң бригада ол-кыжын 22 сыын, 20 элик, 30 койгун дээш, оон-да өске өлүктү дужаадывыс.

Ынчан Хоолу бажынга чурттап чораан-чоннуң хуралы болган. Аңаа Көк-оол деп-кырган ашак санал берип чүве чугаа-лааш, мынча деп сөглээнин черле утпайн-чоруур мен ийин. «Дайын-на болган дээш, кайда-чүде ырбааннар халдаарга, хамык-аңчы чүге кырып турар улзул бо. Чүү-даа-чүве өйлүг боор ийик чоп, кадат чок-ла-дээш чүү кончуг улус силер!» — деп бисти-аажок кончаан. Ол шагнаң улзуунуң бой-дуска ынаан көрөм. Бистер фашистерни-бассын дээш Кызыл Шериге дузалажып, ол хире ажыктыг чүве кылып каарывыска, ону хоржок деп, аңчы өйлөп өлүрер дээр. Кижилер оран-таңдызынга ол хире ынак, хумагалыг турда, аң-меңи өзүп турбайн-канчаар.

Өлүргөн аңнарның кежин сойбас, иштин уштуп кааптар, ханын бооп каап-каш, өкпө, чүрзэн, баарын, бүүректерин-арттырып алыр. Сыыргактарын кескеш, шөйбөйтүр доңулар, бажын база адырып-кааптар боор чораан. Ол башты бри-гадирге көргүзөр, ол эр-кызын хынаар. Ынчан ол ээти Чалааты сумузуунуң төвү-Кызыл-Довуракка аппаар, шарыларга-шыргалап алгаш, чедирер. Орта садыгга-ла дужааптар чүве. Ынчап чоруп туру-вуста час дүшкен. Ам чаа айтышкыннар-келген. «Аң ээди эрип, үрелир болгай, аңаарын соксадыр. Аңнар ээдин Биче-Арыгда Ээр-Суг бажында Дамдын хүндү-сугга чедирер. Оон ыңай Улуг-Арыгже-шанак-биле өске улус ажыраар» дээн. Ам-канчаар, дайын үезиниң негелдези ындыг-болганда, чоруур апаар.

Шыргага аңнар ээдин чүдүргөш, алды кижиге сүргөш чоруптувус. Ам Биче-Арыгже ажарывыс ол. Үш хонуп чорааш, Ээр-Суг бажынга четкеш, чүгүвүстү-Достай-оол деп кижиге дужаагаш, дедир-Чалаатыже чаныптывыс. Хендергениң-Хүрээ хеминиң аксынга чорувуста, ийи-аъттыг даргалар халдып келди. Ужура-жып чугаалашкаш база бир даалганы-берип кагдылар. «Элегес бажында Чола-баарында (ындыг даг бар) дус бар, ону-Ак-Талга чедирер силер, чугаа өске-кандыг-даа турбас, дайын үези-дир бо» деп-каан. Ам канчаар, дыштандырып чорааш-четкеш, 13 шарыга дусту чүдүргөш, Ак-Талче чоруптувус.

Амгы Хөлүк суурнуң адаа Чодураа-лыг-Алаакка Белекпен деп кижиниң-аалынга хонгаш, эртенинде катап-чүдүртүнгөш, Ак-Талга чүгүвүс чедир-ген бис ийин. Ол аалдың ээзи ашак бисти-кедергей мактап, «чиң сөөртүп чораан-эрлерни» дээн.

Тайбың үеде Донгак Бегзи-Хуурак-акым: «Сен маңаа фашистерге удур-тулчуп турган сен. Мен фронтуга оларны-ырмазын сып чордум» — деп бо-ла-чу-гаалап чораан кижиге.

Донгак ДАГБАЛДАЙ.

(Ачазының сактыышкыннарын оон-Тождуга, Хамсараның Чазыдыр суурда-реабилитация төвүндө ажылдап турар-оглу Александр Донгакевич Дагбалдай-редакцияга эккеп берген).

Кады ажылдаар аас-кежикке
таварышкан мен

80 чылдарда Пушкин аттыг респуб-лика библиотекасының национал тыва-литература килдизинге мерген угаанныг-улуг эртемден Антон Каваевич Калзан-база кайгамчык уян шүлүкчү, Горький-аттыг литература институтунуң баш-тайгы тыва доозукчузу чораан Монгуш-Баянович Доржу олар-биле кады ажыл-дап, олардан билбейн чорааным үнелиг-хөй чүүлдерни билип ап, бо хүннерге-чедир оларның ажыктыг арга-сүмелерин-ажылымга ажыглап чор мен. Килдис-чыл санында Тываның тураскаалдыг-хүннеринге хамаарышкан календарь-ларга материалдар чыып, оон библио-графтыг кеззэн белеткээр турган. Ол-ажылды хынап, чырыкче үндүрер-кылдыр белеткээр редактор кижиниң-хүлээлгезин оларның кайызы-даа аңгы-аңгы чылдарда күүседип турган.

80 чылдарда олар Тыва эртемге, шүлүк-чогаалыг болгаш очулга ажылынга-хамаарышкан хөй чүүлдерни, ном-дептерни-бижээ, чүгле тыва интеллигенцияның-эвес, ниити тыва чоннуң аразында бил-дингир кижилер турган. Ылаңгыя Антон-Каваевич 50-70 чылдарда «Литература-дугайы» (1955), «Тыва улустуң үлгөр-сөстери болгаш тывызыктары» (1955), «Тывызыктар» (1958), «Русско-тувинский-словарь для учащихся» (1962), «Тыва тоол-дар» 4-кү, 5-ки үндүрүлгелери (1957, 1960), «Төрзэн чогаал» (1965), «Амыдырал-болгаш литература» (1980) дээш, оон-даа-өске номнарны чогаадып, тургусчуп, би-жээ турган. Эгезинде бис олардан сестир, оларның чанынга ыткыр хамаанчок, анаа-чугаалажырындан безин эпчоксунар, «бут-баштап» кылаштажыр турган бис. Ынчал-за-даа бистен бичии-даа бедик көрдүмөс, бис ышкаш бөдүүн кижилер-биле бир-домей алдынып, кижиге бүрүзү-биле оожум, топтуг, хүндүткел-биле чугаалажып били-рин көрүп, дыңнап чордувус. Ол чылдар-чүгле меңээ эвес, кады ажылдап чораан-эш-өөрүмге анаа эвес таварышкан аас-кежик, өөредиглиг улуг школа болган деп-бодаар мен.

Олар ышкаш ховар угаанныг, биче сет-килдиг, уран талантылыг, уян кижилер-биле-кады ажылдап чорааш, оларның дугайында-бичии-даа билер чүүлүвүс келир салгал-дарга херек апаар дээрзин баш бурунгаар-бодоп, демдегеп бижири турган. Чогуу-Монгуш Баянович Доржунуң килдиске-ажылдап турган чылдары «Эртем-билиг-өртемчейин кызыл-даван эгелзэн мен», «Старцево бүдүүзүнүң ийи чылы» деп-чүүлдерде бижиттинген, а Антон Каваевич-Калзаннның чогаадыкчы болгаш хууда-нам-дарынга тураскааткан ажылдарда оон тыва-национал литература килдизинге ажылдап-турган чылдары шоолуг чырыттынмайн-барганы бистин буруувус бооп чадавас.

Тыва национал литература килдизи ол-чылдарда амгы номчулга залының ужунда-бичии өрээлге турган. Ол биске ажыл-дап тургаш, эш-өөрү чогаалчылар-биле-үргүлчү чугаалажыр, сүмележир турган. Ылаңгыя хүндүлүг М.Б.Кенин-Лопсан-эртенги үеде ажылынче бар чорааш, азы-ажыл соонда орук ара ында-хаая кире-дүжер, чугаалажыр. Оларның чугаазының-кол темазы: чаа үнген номнар, ниити-тыва чогаал, Ленинград, студент чыл-дары, башкылары. Оларның аразында-чугаалажырының чурумнуун, тыва дылга-хумагалыг камныын кайгап, кыдыындан-ыт чок дыңнаар турдувус.

Бистиң килдиске ажылдап тургаш, (эр-гелекчивис А.С.Калга-оол турган) Антон Ка-ваевич бодунуң кылыр, хынаар ажылдарын-кылып каапкаш, хостуг үелеринде «Тыва-литература» деп өөредилге номунуң 3-кү-үндүрүлгезин белеткеп, аңаа хереглээр-материалдарны килдистиң фондузундан-бичиилеп көрүп, чамдык номнардан ушта-бижилгелер кылып ап турган.

1978 чылда А.К.Калзаннның 8-10-класстарга «Тыва литература» деп ному-Д.С.Кууларның редакторлааны-биле-чы-рыкче үнген дораан аянын, чараш тыва

дылы, дүрүм езугаар тургусканы, теория-биле таарыштыр чепсеглеп кылганы-биле-өске бүгү өөредилге номнарындан ылга-лып, тыва чогаал башкыларының бедик-үнелелин ап, чырыкче 1982 чылда катап-үнер аргалыг болган. Моон мурнунда тыва-чогаал болгаш тыва чогаалчылар дугайында-бижиттинмээн, чырыкче үнүп, парлат-тынмайн турган үнелиг чүүлдер болгаш-медээлер бо өөредилге номунда кирген.

Антон Каваевич килдиске бир чыл хире-ажылдаан соонда, шөлзү үнгөш, олчаан-келбейн, Улусчу чогаадылга бажынынче-чоруй барган. Ол үеде ол черниң директору-турган А.С.Комбу Антон Каваевичини дыка-деткип, дузалажып турган. 1987 чылда-«Тыва литератураның» 3-кү үндүрүлгези-сөөлгү катап чырыкче үнгөш, олчаан-үнмейн барган. Библиотекага ажылдап-тургаш, тыва литература дугайында-ай-тырыглыг кээр номчукчуларга колдуу бо-номну сүмелээр болгаш аажок камаанар-турган бис. Ол хирезинде чедишпейн баар.

А.К.Калзаннның «Тыва литература»-деп номун бо үеде чүгле 8-10 класстарга-эвес, Тываның ортумак болгаш дээди-даа-өөредилге черлеринге-даа ажыглап болур-кылдыр тургустунган ховар номнарның-бирээзи. Ылаңгыя Кызылдың уран чүүл-колледжизинде библиотекарьлар белеткеп-үндүрүп турар салбырның сургуулдарында-даа хереглээр кылдыр бичии эде кылгаш-ажыглаар болза анаа.

Тыва литератураны хостуг шактарында-өөренип, ону билип алыскап, оон дуга-йында шинчилеп ажылы бижижесеп чоруур-орус дылдыг школачылар, студентилер-база бар. Орус дылче очулдургаш, чырыкче-үндүрүптер болза, ону хереглеп, сонугурап, ажыглаар кижилер хөй деп бодаар мен.

Үе бүрүзү бодунуу-биле тускай көрүш-түг. Антон Каваевич Калзаннның дугайында, оон чогаадыкчы ажыл-ижинге тураскаадып-бижээ ажылдар, эвээш-даа болза, бар. Ынчалза-даа оон хууда салым-чолу, чурт-тап чораан үези, чоок кижилери, өөренип-чораан эш-өөрү, башкылары, ажылдап-чораан черлери, чогаадыкчы ажыл-ижи-ам-даа хандыр шинчилеттинмээн далай-дег-делгем, хөй талалыг тема. Ол бүгү бистиң-өзүп оран талантылыг амгы аныяктары-высты манап чыдар «бустунмаан үүже». Антон Каваевич Калзаннның дугайында-эртем-шинчилеп ажылдары, монография-лар, диссертациялар, сактыышкыннар, чыынды номнар бижиттинип, чоргаарла-ныр, угаанныг кижилеривистиң бирээзи-дээрзин утпайн, сагындырып келир үелер-мурнувуста хөй.

1990 чылда ол 60 харлыг тургаш, бис-тен кезээ мөңгөде чорупкан-даа болза, оон-ажылдары номчукчуларның доктаамал-ажыглалында. Ындыг болганда ол бистиң-аравыста дириг.

Мээң бир демдеглексэн чүүлүм — А.К.Калзаннның очулгалары. Тыва номчук-чуларга номчуурунга билдингир кылдыр-таарыштыр, чараш сестер ажыглап очул-дуруп турганы кайгамчык. А.Толстойнуң-«Алдын дүлгүр болгаш Буратинонуң ужу-ралдары», Гримм халышкыларның тоолда-ры болгаш өске-даа номнар. Чамдык очул-галары авторларнындан шынарлыг ийин. Бо хөөредиг эвес. Валентин Распутинниң-«Живи и помни» деп тоожузу тыва дылда-очулдуруп кааны авторнуң бижээнинден-бедик кылдыр номчуттунар. Ону очулга-ажылы шинчилээр студентилер, эртем-деннер демдеглей бээр чадавас. Тываның-ном үндүрер чери ол тоожуну 1984 чылда-«Дириг чорааш черле утпа» деп ат-биле-чырыкче парлап үндүргөн.

Мээң камны-биле эдилеп чоруурум-ол номда Антон Каваевичиниң бижээш-арттырып каан сөстери бо хүннерге чедир-сеткилим өөртүп, ажылымга деткимче-болуп чор ийин: «Номчукчум болгаш ном-чукчуларның өңнүү, езулуг библиотека-ажылдакчызы Зоя Монгушка эки, үнелиг-сөзү дээш өөрүп четтирдим. А.Калзан. 1984-чыл, февраль 28».

Зоя МОНГУШ,

библиотекарь.

Социал ажылдакчылар «хөглүг стартта»

Июнь 11-де Социал ажилдакчылар хүнүндө республикага кадык амыдыралды суртаалдаан янзы-бүрү хемчеглер болуп эрткен.

Социал ажилдакчының байырлалын ТР-нің Социал политика яамызының хуралдаар залына байырлыг хурал-биле эгелзэн. Дараа-зында Ярыгин аттыг спорт комплекзинге яамының база аңаа хамаарылгалыг албан черлериниң 45 хардан өрү назылыг ажилдакчыларының аразына «Хөглүг старттар» болгаш бассейнге эштиринге маргылдаа болган. Ол-ла хүннүң кежээзинде Каа-Хем кожуунуң Көк-Тейниң көвүрүгүндүг байырлыг парадтың ажыдышкыны база янзы-бүрү спортчу маргылдаалар болган.

Бистиң корр.

2015 чылдың июнь 18-те 15.00 шакта ТР-нің Күш-ажыл яамызының хуралдаар залына «Тыва эки турачыларның салгалдары» республиканың хөй-ниити организациязының ниити хуралы болур.

Чугаалажыр айтырыглары:

1. Тиилелгениң 70 чыл оюн белеткеп болгаш эрттиргениниң түнелдери.
2. Республикага сентябрь 1-де болур Тываның эки турачыларының сактышкын хүнүн эрттиреринге белеткел.

«Тыва эки турачыларның салгалдары» ТРХО.

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Тере-Хөл кожуунуң Кунгуртуг ортумак школазын 2003 чылда дооскан дугайында **Тожу Чечек Александровнаның** дугаары А 8791096 аттестадының читкени-биле ону күш чок деп санаар.

Кызыл хоорайга 2010 чылда школа дооскан дугайында **Кужугет Чодураа Мөргеновнаның** дугаары 17 БВ0004889 аттестадының читкени-биле ону күш чок деп санаар.

Шагаан-Арыгның 2 дугаар школазының 1965 чылдың доозукчуларын сураглап тур бис.

Тел.: 8-923-264-40-56, 8-923-386-24-92.

ИЗВЕЩЕНИЯ

В администрацию Каа-Хемского района поступило заявление от гр. **Багай-оол Эдуарда Васильевича** о предоставлении земельного участка в собственность на основании статьи 10 Закона Российской Федерации от 24.07.2002 года № 101-ФЗ «Об обороте сельскохозяйственных земель» из земель сельскохозяйственного назначения, общей площадью 1500 кв.м., для ведения личного подсобного хозяйства, расположенного по адресу (имеющего адресные ориентиры): Республика Тыва, Каа-Хемский район, с.Усть-Бурен, местечко Бельбей.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация Каа-Хемского района принимает письменные возражения по данному заявлению.

Управляющая делами администрации района Г.А.Куулар.

В администрацию Каа-Хемского района поступило заявление от гр. **Ондар Нелли Васильевны** о предоставлении на праве аренды земельного участка из земель населенного пункта, общей площадью 1500 кв.м. (площадь ориентировочная, уточнить по материалам межевания), расположенного по адресу (имеющего адресные ориентиры): Республика Тыва, Каа-Хемский район, с.Усть-Бурен, ул. Красных Партизан, дом 84, для ведения личного подсобного хозяйства.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация Каа-Хемского района принимает письменные возражения по данному заявлению.

Управляющая делами администрации района Г.А. Куулар.

В администрацию Каа-Хемского района поступило заявление от гр. **Сарыглар Чечек Наман-ооловны** о предоставлении земельного участка на праве аренды из земель сельскохозяйственного назначения, общей площадью 500000 кв.м. (площадь ориентировочная, уточнить по материалам межевания), расположенного по адресу (имеющего адресные ориентиры): Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Дерзиг-Аксы, местечко Долганова, для сельскохозяйственного использования.

В рамках действующего законодательства в

течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация Каа-Хемского района принимает письменные возражения по данному заявлению.

Управляющая делами администрации района Г.А.Куулар.

В администрацию Каа-Хемского района поступило заявление от гр. **Сат Октябрины Чамьяновны** о предоставлении земельного участка на праве аренды из земель сельскохозяйственного назначения, общей площадью 500000 кв.м. (площадь ориентировочная, уточнить по материалам межевания), расположенного по адресу (имеющего адресные ориентиры): Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Дерзиг-Аксы, местечко Долганова, для сельскохозяйственного использования.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация Каа-Хемского района принимает письменные возражения по данному заявлению.

Управляющая делами администрации района Г.А.Куулар.

В администрацию муниципального района «Сут-Хольский кожуун Республики Тыва» поступило заявление от гражданки Российской Федерации **Ооржак Долгармаа Натпит-ооловны**. вх. №34 от 11.06.2015г., о предоставлении в аренду сроком на 1 (один) год земельного участка из категории земель населенных пунктов с кадастровым номером 17:09:0000000:127, общей площадью 1500±14 кв. м, местоположением: Российская Федерация, Республика Тыва, Сут-Хольский район, с. Ишкин, ул. Ишкин д. 46, для индивидуального жилищного строительства.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация муниципального района Сут-Хольский кожуун принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: 668150, Республика Тыва, Сут-Хольский кожуун, с.Суг-Аксы, ул. Бурбу, д.16, конт. телефон 83944521146.

Главный специалист администрации Сут-Хольского кожууна по имущественным и земельным отношениям **Ч. Монгуш**.

Силерге, уруглар!

Чайгы дыштанылга үзүндө мага хандыр ойнап-хөглөп арындан аңгыда, чаа, солун чүүлдерни билип ап, хостугу ажыктыг эрттирер арга бар.

Июнь 18-те В.Көк-оол аттыг национал театрының артист Кызылдың дыштанылга парыгына «Тоолзуг чай» деп уруглар оюн-тоглааны эрттирер. **Эгелээри 11 шакта.**

Ол-ла хүн Кызылдың Московская кудумчузу, 110-да уруг болгаш өг-бүлө номчулганының төвүгө «Чайның камгалалы адаа-биле» деп литературлуг кафе бодунуң ажылын **12 шакта** эгелээр.

Республиканың Корней Чуковский аттыг уруглар ном с. **июнь 18-те** бичии номчукчуларын **12 шакта** «От күштүг бол, сен угаанныг сен» деп өртке удур билиглер хынаар угаангырлар оюнунче чалап тур.

Июнь 19-та «Хөглүг чапсар» **12 шакта** эгелээр. Июнь айның неделяның четверг санында **12 шакта** видео салонга А.С.Пушкинниң «Салтан хаан дугайында тоол» кинону болгаш Пушкинниң тоолдарына үндөзилзэн «Салтан хаанга аалдап чедээл» деп викторина **12 шакта** эгелээр.

Уруглар болгаш өг-бүлө номчулганының төвү **июнь 21-де 12 шакта** тоол маадырлары киржип турар «Читай-кампания» аян-чорукче чалап тур(Московская, 110).

А.Пушкин аттыг библиотека **июнь 21-де 12 шакта** ошүлүкчү А.Т.Твардовскийниң төрүттүнгенинден бээр 105 чыл болган оюнга тураскааткан «Чырык черге чуртталга дээш» деп делгелгезинче чалап тур.Ол-ла хүн библиотекаяның кино залы **15 шакта** «Твардовскийниң чаш чорааны» деп документал кинону көргүзөр.

Июнь 23-те **11 шакта** делегейниң Олимпий оюннар хүнүгө тураскааткан «Бирги европейжи олимпий оюннарын старты» деп таныштырылга Пушкин аттыг библиотекага бол эртер.

Чуковский аттыг уруглар библиотеказынга **июнь 24-те 12 шакта** «Аргада кым чурттал турар база чүү өзүп турар» деп билиг чагы **июнь 26-да 12 шакта** «Чай, номнар болгаш мен — эң эки өңүктөр бис!» деп оюн болуп эртер.

Июнь 29-та Пушкин аттыг библиотека француз чогаал Антуан Де-Сент Экзюпериниң 115 харлаанынга тураскааткан номнар делгелгезин болгаш «Маленький принц» деп кинону **12 шакта** эгелээр көрүлдөзүнче чалап тур.

Чуковский аттыг уруглар библиотеказында **июнь 1-де 30-ге** чедир «Чаагай чай бо-дур!» деп номнар делгелге ажылдап турар.

АДМИНИСТРАЦИЯ СЕЛЬСКОГО ПОСЕЛЕНИЯ СУМОНА КЫЗЫЛ-ЧЫРААНСКИЙ ТЕС-ХЕМСКОГО КОЖУУНА РЕСПУБЛИКИ ТЫВА

№ 7 от «17» июня 2015 г. с. Ак-Эрик

О назначении выборов депутатов Хурала представителей сумона Кызыл-Чыраанский IV созыва

В соответствии с пунктом 1 статьи 10 Федерального закона от 12 июня 2002 года № 67-ФЗ «Об основных гарантиях избирательных прав и права на участие в референдуме граждан Российской Федерации», частью 1 статьи 6 Закона Республики Тыва от 22 августа 2011 года № 781 ВХ-1 «О выборах депутатов представительного органа муниципального образования, выборного должностного лица местного самоуправления в Республике Тыва», Хурал представителей сумона Кызыл-Чыраанский Тес-Хемского кожууна решил:

1. Назначить выборы депутатов Хурала представителей сумона Кызыл-Чыраанский Тес-Хемского кожууна IV созыва на 13 сентября 2015 года.

2. Опубликовать настоящее решение в газете «Шын».

Глава сумона Кызыл-Чыраанский Соян С-Б.М

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редакторнун хүлээлгезин күүседип турар Ш.М. СУВАН.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдиз—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87. Реклама, чарлал килдизи — 2-03-90, Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 3 парлаар ама.

Тираж 5789. Номерни парлаггаже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республиканың харылзаа талазы-биле эргелели «Шын» солуну **2012 чылдың декабрь 3-те** бүрүткүзү Херчилелдиң дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаггынан материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш еске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.